

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ
ТУВИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Кафедра тувинской филологии и общего языкознания

ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

Фантастическая тема в детских повестях Шангыр-оола Сувана

(Шангыр-оол Суванның тоожуларында фантастика
темазының чырыттынганы)

Направление подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя
профилями подготовки), профили «Родной язык и литература» и
«Иностранный язык (английский язык)»

Выполнила: студентка филологического
факультета 5 курса 1 группы
Быштак-оол Чечена Олеговна
« 10 » июня 2020 года

Научный руководитель: Чамзырын Е.Т., к.филол.н., доцент
« 15 » июня 2020 года

Приказ _____

Допущена к защите « ____ » _____ 20 ____

Протокол заседания кафедры КТФиОЯ № ____

Зав. кафедрой _____ Куулар Е.М.

К Ы З Ы Л – 2020

Допчузу

Кирилде	3
I эге. Ш. Суваңның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы	8
II эге. Тоожуларда фантастика темазының чырыттынганы	18
2.1. Фантастика темазының тыптып сайзырааны.....	18
2.2. Тоожуларның утказында болгаш тургузуунда фантастика темазы.....	26
III эге. Чуруттунган маадырларның омур-хевирлери	38
3.1. Тоожуларда маадырларның омур-хевирлери.....	39
3.2. Фантастиктиг омур-хевирлер.....	46
3.3. Улуг кижилерниң омур-хевирлери.....	54
Түннел	60
Литература даңзызы	62

Кирилде

Фантастика фольклорнуң хөй янзы хевирлеринге чырыттынып келген эрте-бурунгу темаларның бирээзи. Чогаалчылар оларга даянып, янзы-бүрү чечен чогаалдарны чогаадып чаа-чаа омур-хевирлерни тургузуп, номчукчуларның сагыш-сеткилин өөртүп келген.

Фантастика темазы Россияга XIX чүс чылда А.С. Пушкинниң «Руслан и Людмила», Н.В. Гогольдуң «Вий», Ф.М. Достоевскийниң «Двойник», М.А. Булгаковтуң «Мастер и Маргарита» дээш оон-даа өске чогаалчыларның чогаалдарына көстүп келген.

Фантастиктиг чогаалдар бижииринге эң-не шылгараңгай чогаалчылар: А.Ф. Вельтман, А. Погорельский, А.Р. Беляев, И.А. Ефремов, А.Н. Стругацкий, Б.Н. Стругацкий дээш өскелерни адап болур.

Орус уруглар чогаалына фантастика делегейин А. Толстой, К. Чуковский, В. Крапивин, А. Беляев, Е. Велтистов ажытканнар.

Уруглар чогаалында фантастика темазына бижиттинген чогаалдарның дөзү улустуң аас чогаалының хуулгаазын тоолдары деп санап турар. Шак ол тоолдардан фантастика темазы кирген хөй санныг чогаалдар тывылган. Тыва литературага XX чүс чылдың 30 чылдарның ийиги чартында авторлуг тоолдарга фантастика көстүп келген. Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, улустуң чогаалчызы С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазына фантастика элементилери кирген «Агар-Сандан ыяш» (1936 ч.) деп баштайгы тоолу көстүп келген, Ол улустуң аас чогаалына үндезилеттинген. Тоолдуң сюжединде фантастиканың элементизи, тоолчургу маадыр, чуруттунган.

С. Сарыг-оолдуң изин изеп база-ла улустуң аас чогаалының сюжеттеринге даянып тургаш уругларга өөредиглиг чогаалдарны Э. Кечил-оол, К-Э. Кудажи, С. Сүрүң-оол, М. Кенин-Лопсан, К. Аракчаа, М. Эргеп, В. Сагаан-оол дээш оон-даа өскелер бижээн.

Чогаалчылар О. Сувакпит «Мактаныхчы», В. Сагаан-оол «Алдын кушкаш», А. Э. Кечил-оолдун «Чыраа-Кулан», М. Эргептин «Чартык арбай», М. Кенин-Лопсан «Танаа-Херел», М. Көжелдейнин «Үш эртемниг оол» деп чогаалдарны тоолдарның бир онзагайларын, фантастиктиг тема-идеяларга даянып тургаш бижээннер. Ук чогаалдарда фантастиканың элементилерин ажыглап турган болза, долuzu-биле фантастика темазынга чырыттынган чогаал тыва литературага чүгле XX чүс чылдың ийиги чартында көстүп келген.

Фантастика темазының таваан тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи Б. Хөвөңмей салган. Бир дугаар «Марска чедер частым» деп фантастиктиг чечен чугаазын 1965 чылда номчукчулар сонuurгал-биле номчуп танышкан. Ооң соонда үр үениң иштинде үзүктелиишкин болган.

Тыва уруглар чогаалы амгы үеде уран чүүлдүн өске хевирлери-биле кады хөгжүп, сайзырап турар. Тыва литератураның бир тускай адыры – уруглар чогаалы. Ол – тыва сөс уран чүүлүнүн онзагай кезээ. Ооң чогаалдары уругларның хар-назынынга, сонuurгалынга дүүштүр бижиттинген болгаш ханы кижизидикчи утка шынарлыг [Чамзырын 2009:11]. Фантастика темазы өске литератураларга бодаарга, орай көстүп келген-даа болза, тыва чечен чогаалга эвээш үе дургузунда сайзыралды алган.

Амгы уруглар чогаалында фантастиктиг чогаалдарны ындыг узун хемчээлдиг үе соонда, тыва литературага катап оттуруп, диргизип келген чогаалчыларның бирээзи, Тываның улустун чогаалчызы Ш. Суваң. Үжен ажыг чылдар соонда, 1992 чылда «Хүн-Херелден аалчылар» деп тоожузу көстүп келген.

Автор ол теманы XXI чүс чылда «Кижиги-Бүрүс» болгаш «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожуларында уламчылаан. Тоожуларда фантастика темазын амгы шагжы кылдыр чырыдарын оралдашкан.

Ш. Суваңның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга А.К. Калзан, Е.Т. Чамзырын, С.С. Комбу, О.М. Дамчай, С. Сандю бедик үнелелдерни бергеннер.

А.К. Калзан «Сөөлгү беш-алды чылда элээн хөй чаа прозачылар илерээн. Оларның аразында А. Даржай, К. Черлиг-оол, А. Булак, Ш. Суваң, С. Хертек, М. Доржу, Ч. Ирбижей оларның прозачы хуузу-биле ат-сураа элээн калбарган. Олардан чогаадыкчы өзүлдени болгаш ам-даа солун чогаалдарны манаарывыс барымдаазы бар деп идегелди берип турар» деп үнелээн. А. Калзанның шак ол үнелелин, идегелин Ш. Суваң шынзыдып шыдаан.

Е. Чамзырын «Кара-Баштыг», «Калчан-Кара», «Медээ» деп төөгүлүг чечен чугааларда Кара-Баштыг, Довук, Кара-Кат деп элээди оолдарның салым-чолун сайгарган.

Кижин биле бойдустун харылзаазын «Чээн оол», «Чүреккир», «Азыранды», «Эзирек» деп уругларга бижээни чогаалдарын сайгарып тура, «...чечен чугаалар уругларның мөзү-бүдүжүнгө улуг салдарлыг» [Чамзырын 2009: 123] деп бедик үнелелди берген.

С. Комбу «Ш. Суваң амыдыралдың ак, каразын бижип тура, кайы-даа чогаалынга мерген бодалдарны бо-ла кирире тыртып, угаазыралдыг түңнелдерни үндүрүп каары, ооң солун, өөредиглиг талазы болур» дээн [Комбу 2019: 519].

О. Дамчай төөгүлүг чечен чугааларының психологизимин сайгарарын оралдашкан. «Элээди оолдарның психологтуг байдалын чедимчелиг чуруп көргүскен» [Дамчай 2019: 534] деп айыткан.

Чогаалчы берген үнелелдерин бедии-биле үнелевишаан, ону бадыткаарын кызыдып чоруур.

Ш. Суваң «чогаал делегейинче» уруглар чогаалчызы бооп кирген болгаш бодунуң уран талантызы-биле тыва уруглар чогаалынга фантастика темазын катап диргизип, чаа-чаа онзагай овур-хевирлерни тургускаш, уругларның чечен чогаалын бир жанр-биле сайзыраткан дээрзин эртем

ажылдары-биле бадьткаттынып турар. Ол фантастика темазыга бижээни «Хүн-Херелден аалчылар», «Киж-Бүрүс», «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожуларга хамаарышкан сайгарган ажилдар кончуг эвээш.

Тодаргайлаарга, Е. Чамзырын, «...Хүн-Херелден аалчылар – улустун чогаалы-биле сырый харылзаалыг фантастиктиг тоожу. Ол хуулгаазын бодалдан төрүттүнген бичии уруглар чогаалы» деп демдеглээн [Чамзырын 2009: 125].

С. Комбу «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожузунга «... онзагайы маадырлар чугаалашпас, а бодалдарындан бот-боттары билчип ап турары».

А «Киж-Бүрүс» деп тоожузунга бижээн үнелелдерге таварышпадывыс. Моон алгаш көөрге, чогаалчының фантастика темазын сайгарган ажилдар кончуг эвээш деп көрдүвүс.

Тыва уруглар чогаалында Ш.Суваңның фантастика темазынга бижиттинген Хүн-Херелден аалчылар», «Киж-Бүрүс», «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожуларының сайгарылгазын чедир чорутпаанындан ук теманы сайгарары негеттенип турар.

Ажылдың темазы: Ш. Суваңның прозазында фантастика темазын чырытканы.

Ажылдың чугулазы: Ш. Суваңның тоожуларында фантастика темазын чырытканын шинчилээри чугула.

Ажылдың чаа чүүлү: Ш. Суваңның тоожуларында фантастика темазын шинчилээрин оралдашкан баштайгы шенелде ажил.

Ажылдың объектизи: фантастика темазын чырытканын шинчилээри.

Ажылдың материалы: «Хүн-Херелден аалчылар», «Киж-бүрүс», «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожулар.

Ажылдың сорулгазы: Ш. Суваңның тоожуларында фантастика темазын сайгарары.

Ону чедип алырда, шиитпирлээр айтырыглар:

- темага хамаарышкан эртем ажилдары-биле таныжар, сайгарар;
- Ш. Суваңның чогаадыкчы ажил-чорудулгазын өөренип көөр;

- чогаалчының тоожуларында фантастика темазының илереттингенин сайгарар;

- чуруттунган омур-хевирлерин тодараткаш, сайгарылганы чорудар.

Ажылдың теоретиктиг болгаш методологтуг үндезиннери:

И.Ф. Анненский «О формах фантастического у Гоголя» [1979], К. Калзанның «Өзүлдениң демдектери» [1991], К.Б. Доржунуң «Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыындызы» [2006], Е.Т. Чамзырынның «Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы» [2009] болгаш Ш. Суваңның чогаалдарына хамаарышкан литература-шүгүмчүлелдиг ажылдарын ажыглаан.

Ажыглаан арга-методтар: шинчилел, дилеп-тыварының, сайгарарының, деңнелге методтары болгаш статистика аргазын ажыглаан бис.

Ажылдың практиктиг ужур-дузазы: Тываның күрүне университетиниң «Төрээн дыл болгаш литература» деп мергежилдин студентилеринге, ниити өөрөдилге черлериниң тыва дыл болгаш чогаал башкыларына болгаш Ш. Суваңның чогаадыкчы ажылын сонуургап чоруурларга немелде материал кылдыр ажыглаттынып болур боор дээрзинге идегеп турар бис.

Ажылдың тургузуу: кирилде, үш эге, түңнел болгаш литература даңзызы.

I эге. III. Суваңның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Чогаадыкчы ажыл-чорудулга ниитилел сайзыралының бир кол кезээ болбушаан, уран чогаадылганың чедип алыышкыны, чоннуң болгаш ниитилелдин сеткилин илередир арга деп санап турар.

Шаңгыр-оол Монгушович Суваң – Тыва литературада болгаш ылаңгыя уруглар чогаалында туружун тып алган көскү чогаалчыларның бирээзи, Тываның улустуң чогаалчызы, прозачы, шиичи, шүлүкчү, журналист, очулдурукчу.

III. Суваң 1949 чылдың июль 7-де Тыва автономнуг областың Чаа-Хөл кожууннуң Ак-Туруг сумузунуң Чыраа-Бажы деп черге төрүттүнген.

1965 чылда Ак-Туруг школазынга өөрөнгөш, 1967 чылда Чаа-Хөл ортумак школазын дооскан соонда ДОСААФ-ка өөрөнгөш, чолаачы мергежилин чедип алгаш, күш-ажылчы базымын совхозка чолаачылап эгелээн.

Шериг хүлээлге эрттирген соонда, 1971 чылда Кызылдың педагогика институтунуң дыл болгаш литература факультединче өөренип киргеш, ону 1976 чылда дооскан соонда, Эрзинниң Нарын школазынга башкылап ажылдаан.

Башкылап ажылын төндүргөш, өскөн төрөөн кожууну Улуг-Хемге 1977 чылда ажыттырган «Улуг-Хем» солунунга корреспондентилеп база килдис эргелекчилеп ажылдап эгелээни парлалгага чепсектери-биле ооң ажыл-ижиниң, амыдырал-чуртталгазының холбашканының эге таваан салган.

А 1978 чылдан эгелээш Тыва радиотелекомпанияның телеведениезинге редакторлап, «Шын» солунга корреспондентилеп база килдис эргелекчилеп, Күрүнениң экология комитединиң килдис эргелекчизинге, Тыва радио компанияның радио редакторунга база кол редакторлап, «Улуг-Хем» сеткүүлүнге секретарьлап, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызынга ажылдаан.

Солунга массалыг информация чепсектеринге ажылдап тура, Ш. Суваң Тываның барык бүгү булуңнарынга чедип, уран-чечен очерктерни, чидиг репортажтарны, статьяларны бижип, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң нарын айтырыгларынга доктаап, ак-көк экранга, радиога чугаалап турган. Парлалга чепсектеринге ажылдап келген чылдарында ол дыка хөй кижилер-биле ужуражып, бодунуң чогаалчы барбазынга кончуг-ла элбек, байлак материалдарны чыып алган. Бо бүгү ажыл Ш. Суваңның чогаадыкчы ажылынга улуг салдарлыг болган.

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының эге базымын 1976 чылда эгелээн.

Ш. Суваң чогаадыкчы оруун шуудадырда, шүлүкчү бооп кирген. Бир дугаар «Оглум чазы» деп шүлүүн «Тываның аныяктары» солунга 1976 чылдың июнь айда парлаткан. Шүлүктүң бижиттингени тускай төөгүлүг. Ол ажыг-шүжүггө таварышкаш, сагыш-сеткилин үндүр бижип, оглунуң чырык овур-хевиринге тураскаадып, шүлүктү чогааткан. Аңаа Тываның сураглыг композиторларының бирээзи Тываның улустуң артизи В. Тока аялганы чогааткан. Ам чогаалчының баштайгы шүлүү «Оглум чазы» (1976) чоннун ынак ырларының бирээзи апарган. Дараазында чогаалчының чогаатканы ханы уткалыг «Дуруяа» деп шүлүүнүг В. Тока аялганы бижээн.

Чогаалчының шүлүктери тускай хөөннүг, чажыт уткалыг. Шүлүктеринде деңнелгелер, диригжидилгелерни ажыглап тургаш кайгамчык, бедик деңнелдиг, уян хөөннүг «Үе өттүр», «Оглум хүнү», «Сөглеттинмээн бодалдар», «Бийириниң иизи артар» дээш оон-даа өске шүлүктерни Ш. Суваң эвээш эвести бижээн. Чогаалчы – ниитизи-биле 18 хире шүлүктүң автору.

«Ооң шүлүктеринде лириктиг хөөн кончуг күштүг. Бир эвес ол олчаан шүлүк чогаалы-биле доңнажып чоруй барган болза, ук хөөн оон-даа күштелири чугаажок турган боор...» деп, С. Комбу демдегледип турар [Комбу 2019: 510].

Ш. Суваң проза чогаалынче уруглар чогаалчызы кылдыр кирген. Чогаалчы – тыва литератураның сайзыралынга, ылангыя уруглар чогаалын хөгжүдөринге чогаалчы үлүг-хуузун киирген чогаалчыларның бирээзи. Ооң баштайгы ному «Хүн-Херелден аалчылар» (1992) деп тывызыксыг ат-биле чырыкче үнген. Е. Чамзырын, «...Хүн-Херелден аалчылар – улустуң чогаалы-биле сырый харылзаалыг фантастиктиг тоожу. Ол хуулгаазын бодалдан төрүттүнгөн бичии уруглар чогаалы» - деп демдеглээн [Чамзырын 2009: 125].

Чогаалчы «Хүн-Херелден аалчыларны» делгемчиткеш, «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп адаан. Фантастика темазын тыва уруглар чогаалынга «Хуулгаазын Ак-Баштыг», «Киж-Бүрүс» деп тоожуларынга улам сайзыраткан. Ук тоожулар тыва фантастиктиг чогаалдарның үлегерлери болуп артып каар [Комбу 2019: 512].

Чыындыда кирген «Чүрекпен», «Ээлчег», «Эдертип ал, авай», «Чээн оол», «Азыранды» деп чечен чугааларында уруглар темазы чырыттырган.

«Тоол чурттуг оол»(1994) - тыва уруглар чогаалында чаа хөөннү илереткен чыынды. Ол ному-биле талантызы эң долу болгаш онзагайы-биле ажыттырган база бир уруглар чогаалчызы тыва чечен чогаалда төрүттүнгенин херечилээн. Чогаалчы чыындыны *«Мээң чүрээмде кезээде дириг чоруур ынак оглум Суваң Максимниң херелдиг овур-хевиринге бо номну тураскааттым»* - деп эпилог-биле эгелээн.

«Тоол чурттуг оол» долузу-биле уругларның амыдыралы-биле сырый харылзаалыг. Элээди назылыг уругларга бараалгаткан ийиги номунга төөгү, киж-болгаш бойдус деп темаларга бижиттинген чечен чугааларны база шиижиткен тоолду киирген.

Тыва уруглар чогаалында бир дугаар төөгү темазын «Кара-Баштыг», «Калчан-Кара», «Медээ» деп чечен чугааларында тыва аймактарның кыргыс дарлалынының үезинде элээди оолдарның салым-чолун дамчыштыр чырыткан. Ук чогаалдар («Тоол чурттуг оол», «Кара-Баштыг», «Калчан-

Кара», «Мөңге назын», «Медээ») чогаалчының үр үеде дилээшкиннеринин уг-шии тодараттынып келгенин херечилеп турар чогаалдар.

Бо чечен чугааларның маадыры шуптузу элээди назы-хар үезинде оолдар. Довук, Бай-Бег («Тоол чурттуг оол»), Кара-Баштыг («Кара-Баштыг»), Даш («Калчан-Кара»), Тооргу («Мөңге назын»), Тоорук, Кара-Баштыг, Кара-Кат («Медээ») бистин үеден чүс-чүс чыл бурунгаар өске делегейде чурттап турар. Тулчуушкун бүдүүзү түрлүг үелерде бичии маадырларның психологтуг нарын байдалы, хөөн-сеткилиниң илерээшкини ол чечен чугааларда чуруттунган. Оозу-биле олар тыва уруглар чогаалында чуруттунган өске овор-хевирлерден ылгалдыг. Элээди оолдар Кара-Кат, Довук, Кара-Баштыг, Даш, Тоорук олар шупту боттарынын чаш назынында маадырлыг чоруктарны кылып четтигипкен. Ол маадырларның хөөн-сеткилин, чүткүл-күзелин чогаалчы бодап, төөгүлүг үеге, тодаргай байдалга дүүштүр чедимчелиг чуруп дамчыткан. Ында чаш болгаш элээди уругларның сеткил-хөңүн болгаш сагыш човаашкынын дыка шынныг кылдыр дамчыткан.

III. Суваң «Чээн оол» деп чечен чугаазында аңнаашкын дугайында бодал дамчыштыр бойдус болгаш мөзү-бүдүш темаларын көдүргөн.

Чечен чугааның сюжединиң болуушкуннары дес-дараалашкак, ооң бүгү кезектерин ажыглааш, чедимчелиг кылдыр бижиттинген болгаш номчукчуларның кичээнгейин хаара тудуп шыдапкан.

III. Суваңның «Чээн оол» деп чечен чугаазында ниитизи-биле беш овор-хевир чуруттунган. Оларгадаайы, авазы, Аңгыр-оол болгаш дириг амытаннардан элик биле хүлбүс хамааржыр. Олар каксы көзүлген-даа болза, Аңгыр-оолдуң овор-хевирин ажыдарынга салдарлыг болган.

Аңгыр-оолдуң овор-хевири ылгалып турар, чүге дээрге ооң кылган ажыл-херектери, үүлгедиглери-биле чечен чугааның тема-идеязы, сюжеди-биле сырый харылзаалыг. Чогаалчы Аңгыр-оолдуң овор-хевирин чуруурда, колдуунда ооң кылып турар ажыл-херектерин, үүлгедиглерин дамчыштыр

чураан. Аңгыр-оол – сагыш-човаачал, кээргээчел, аваангыр-кашпагай, төлөптиг аажы-чаңныг элээди оол кылдыр чуруттунган.

Ш. Суваңның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы уругларның амыдыралы-биле сырый харылзаалыг, ынчангаш ол чогаалдарын дамчыштыр уругларны чараш аажы-чаңга, кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээринге, төрөөн чуртунга ынак болурунга кижизидип турар.

Ш. Суваңның баштайгы бижээни улуг эвес тоожузу «Чагаа» бүгү Россия чергелиг номчукчуларның өнчүзү болган. Ук тоожу 1989 чылда Абхазияның курорт хоорайы Пицундага Россия чергелиг болуп эрткен аныяк чогаалчыларның семинарынга критиктерниң бедик үнелелин алгаш, эки чогаалдарның санынче кирген. Авторнуң чогаадыкчы көрүжүнүн онзагайының болгаш чедимчелииниң херечизи ол.

Автор тоожуда мөзү-шынар темазын чидии-биле көдүргөш, XX чүс чылдың 90 чылдарында ниитилелде кижилерниң сагыш-сеткил сандараашкынын чуруп көргүскөн.

«Чагаа» деп кыска тоожу кижизиг, ажы-төлге камныг, кээргээчел болур чорук дугайында идеяны кол кылдыр алган. Ол бодалын янзы-бүрү болуушкуннар, окур-хевирлер дамчыштыр көргүзүп шыдаан. Ш. Суваңның тоожузуңуң идеязы – Булатка таварышкан салым-чолду дамчыштыр кижилерниң каржы-хажагай чаңын, дош дег соок сагыш-сеткилин буянныглар ажып тиилээр деп бодалды илереткен. Мөзү-шынар темазынга бижиттинген шыырак чогаал [Чамзырын 2010: 123].

Ынчангаш амгы тыва уруглар чогаалында Ш. Суваңның чогаалдары бичии номчукчуларның сонуггалын хаара тудуп, сагыш-сеткилин дүвүредип, көскү черни ээлеп турар.

Чогаалчы уруглар чогаалын бижип чоруй, улуг улуска проза чогаалдарынче шилчээн. Ш. Суваң - элөөн ханы көрүштүг, дыңзыг үннүг прозачы. Тыва чечен чогаалда элөөн дүжүткүр ажылдап чоруур чогаалчы.

Ш. Суваңның проза чогаалдарының тематиказы янзы-бүрү. «Кижии араатан» деп тоожузу амыдыралга болган болуушкуннарга даянып

бижиттинген. Тоожунуң тематиказы делгем: мөзү-шынар, арагалаашкын, ынакшыл, өжээн темалары, кем-херек үүлгедиишкинин эң-не коргунчуг кылдыр чураан. «Кижии араатан» - детектив жанрынга бижиттинген-даа болза, чидиг социал айтырыгларны көдүргөн чогаал.

Чогаалчының чогаадыкчы ажил-чорудулгазының дыңзыг, дөлем талалары улуг хемчээлдиг «Туматтар» деп тоожузуңда долузу-биле ажыттыңган [Комбу 2019: 517].

Тыва, моол болгаш өске-даа улустарның төөгүзүнүң дугайында шинчилелдерге, демдеглелдерге үндезилеп, автор бо тоожуну бижээн Тоожунуң эге болгаш төнчү сөстери «Тываның төөгүзүнүң» 1966 чылда үндүрүлгезинден алдыңган. Ында бижиттинген чүүлдерге үндезилеп алгаш, тумат аймактың маадырлыг чоруунуң дугайында солун чогаал төрүттүңген. Ынчангаш төөгүже чоок тоожуушкун бодунуң бедик уран шынарлары-биле тыва чечен чогаалда онзагай черни ээлеп арткан. Ш. Суваңның шак бо чедип алган чедиишкини – тыва литературада көскү черни ээлеп турар.

«Туматтар» дээрге Чиңгис-Хаанның шериглеринге удур эң дидим тулушкан тумат аймактар дугайында тоожу. Ооң маадырлары Семис Боктагай, Тойтуктур-Согар, Хорчи биле Дорба Дошкун ноянна Тываның болгаш Моолдуң төөгүзүңге аттарны арттырып каан кижилер. Тыва, моол болгаш өске-даа улустарның төөгүзүнүң дугайында шинчилелдерге демдеглелдерге үндезилеп, автор бо тоожуну бижээн.

«Туматтар» деп тоожу тыва литературага Чиңгис-Хаан дугайында теманы калбартырын оралдашкан, харын-даа ол теманы дидими-биле сегирип алган чогаалчыларның бирээзинге Ш. Суваңны адап болур. Ынчангаш «Туматтар» деп тоожу тыва литературада бодунуң туружун тыпкан чогаал.

«Хемчик нояны» – тыва чечен чогаалда Буян-Бадыргы ноян дугайында чаа хөөннү кирип турар онзагай чогаал болуп артып каар. «Хемчик ноянының» кол маадыры – Буян Бадыргы ноян – тыва чечен чогаалда чаа эвес.

Ш. Суваң чогаалында ноянның омур-хевирин номчукчуларга сонугалын оттурар сорулга-биле, оон дугайында улуг хемчээлдиг чогаалды бижээн.

Чогаалчы тоожуун чеченчикеш, «Хемчик ноянында» тоожунуң кол маадыры Буян-Бадыргы ноянны Су Ван Шао аттыг кыдат кижиге «кылгаш», Кыдатче совет разведка черинче чорудупкан кылдыр тоожуп турар. Ук номда төөгүге турган кижилерниң аттары ол хевээр бердинген, өскерилбээн.

Буян-Бадыргы дугайында өске чогаалдардан Ш. Суваңның «Хемчик ноянның» кол ылгавыр талазы бар. Ол чүл дээрже ноянның иштиги делегейин – хөөн-сеткилин, күзел-бодалдарын көргүскени. Ынчангаш ук чогаал тыва чечен чогаалда Буян-Бадыргы ноян дугайында чаа хөөнү кирип турар онзагай чогаал болуп артып каар [Комбу 2019: 514].

Чогаалчының төөгү темазында даянып бижиттинген «Туматтар», «Хемчик нояны» деп чогаалдары чонга билдингир. Олар тыва литератураның төөгүзүңгө артар. «... Төөгү жанры тыва литературада ам-даа хөнүп чадап турар. Ындыг турбуже, дидим базымнарны кылып турар чогаалчылардан Ш. Суваңны адап, «Туматтар», «Хемчик нояны» дээн ышкаш оон чогаалдарының ук жанрны сайзырадырынга кирип турар үлүү улуг деп түңнөп болур» деп чогаал шинчилекчизи Р. Донгак демдеглээн [Донгак 2014: 100].

Езулуг төөгүнү чечен чогаалга бижип, көргүзөр дээри шын. Төөгүчү-эртемден биле төөгүчү-чогаалчы чаңгыс-ла болуушкунну, чуртталганы, амыдыралдың бир кезээн бижиирде ийи аңгы арга-методтар ажыглаар: төөгүчү-эртемден чүгле төөгүнү барымдааларга даяныр, ону чеченчиктес, а чогаалчы төөгүнүң барымдааларында даянымышаан, ону омур-хевирлерниң, уран аргаларның дузазы-биле дириг кылдыр чеченчиди чуруп көргүзөр.

«Бо ийи төөгүлүг чогаалдарны кайызын-даа тоожу деп санап турар. А «Хемчик нояны» деп чогаалдың сюжеттиг шугумун долу сайгарып келгенивис түңнелинде роман жанрында чоок бижиттинген чогаал деп санап болур деп барымдаа бар. Азы өскээр чугаалаарга, Ш. Суваң чечен чугаадан,

тоожудан эгелээш, роман жанрынче чоорту кирип келгени ол дээрзин эскерип болур. Ооң бышкан бодалдары, уран-чечен дылы, болуушкуннарны делгемчиди көөрү, хөй санныг маадырларны хараа тудуп, оларның характерлерин, шимчээшкиннерин билдили-биле башкарып билири – бо бүгү чогаалчыда «быжып» келген» деп, С. Комбу демдегледип турар [Комбу 2019: 511].

Чогаадыкчы ажыл-чорудулганың чогулгалыг чоруу, бижиттинген чогаалдарның номчукчуга чедер оруу – чогаалчының эстетиктиг көрүш бодалдарының арын-нүүр айтырынга хамаарылгазындан дорт хамаарылгалыг.

Ш. Суваңның чогаалдарының онзагай талазы: бир болуушкунну чеченчидери эвес, а номчукчуну бодандырап кылдыр бижииринде. Оларга «Хоорай ыттары», «Сагыш кеми» деп чогаалдарын хамаарыштырып болур. Чогаалдарның кол маадырлары Демир-оол биле Домчул-оол чеже-даа кем-херек үүлгедикчилери болза-даа, арын-нүүрүн чидирбээн, бедик мөзү-бүдүштүг, кээргээчел кылдыр чуруттунганнар.

Амыдырал-чуртталганың алыс үнезин тодарадырынга дүлгүүр болган ол нарын айтырыгны чаңгыс-үежилеринге, эң ылаңгыя бодунга, Ш. Суваңның, чогаалчының чиик эвес кокпазынче кирип тура, салганы дыка ужурлуг болган-дыр деп демдеглээри чугула деп санаар бис.

Ш. Суваңның проза чогаалдарының тематиказы улам делгемчип, амгы үениң социал байдалынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны «Кижини халавы» (2019) деп тоожузууда бижээн. Ук тоожуда Чаа-Хөл шынаазын Саян-Шушенск ГЭС-тин суун чорудар дээш, ол кезекке турган суурну өске черге көжүрүп турганының дугайында бижип турар.

Тоожунуң маадырлары – «Татарлар хоорайы» деп сууржугаштын болгаш Чаа-Хөл суурнуң хөй национал эп-найыралдыг чурттакчылары. Олар өскөн-төрөөн черинден дыка аар-берге сагыш-сеткилдиг чарлып чоруп, эң эргим кижилериниң чевеглерин безин суг адаанга арттырбас дээш, оларны боттары өскээр көжүрүп турарлар.

Күрүнениң боттандырып турар ажыл-херектериниң чамдыызы кижилерниң хууда амыдыралынга, салым-чолунга кайы хире салдарлыг бооп турарын «Кижини халавы» деп чогаалда чогаалчы көргүзөрүн оралдашкан.

Ш. Суванниң чогаалдарының онзагай талазы – ооң чогаалдарының тема-идеясының амыдырал-биле сырый холбаалыында, хамааты туружунун быжыында, үзел-бодалының күштүүндө деп санап турар бис.

Ооң чогаалдарын кичээнгейлиг номчуп көөргө, амыдыралдың тереңинден узуп алдынган сюжеттерлиг, темаларлыг-дыр деп кижини бүзүрээр.

Ол шии чогаалын база оюп эртпээн. Чогаалчы «Үрезинниң үнүжү», «Элдептиг болуушкуннун чажыды», «Диирен» деп шиилерни бижээн. Шии жанрының уг-шиин тып, дөгүмчелиг ажылдап болур аргазы бар дээрзин ооң бижээн шиилеринде чөрүлдээни тургузуп билири, маадырларның дыл-домаан узатпайн, сииреш бижип каарындан билдинип кээр.

Чогаалчы очулга ажылынга база күжүн шенээн. Ол Г. Тропольскийниң чечен чугааларын чедимчелиг очулдурган.

Ынчангаш чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы хөй далалыг.

Ш. Суванниң чогаалдары база тыва, орус дылдарда парлаттынган. Ынчангаш чогаалчының хөй санныг бижээн чогаалдары тыва чечен чогаалда туружун тыпканын, ол тускай хөөннүг, үннүг дээрзин тодарадып турар.

Ш. Суваң – амгы үеде он бир проза номнарының автору: «Хүн-Херелден аалчылар» (1992), «Тоол чурттуг оол» (1994), «Ачамның шолазы» (1999), «Кижини араатан» (2006), «Туматтар» (2007), «Хемчик нояны» (2009), «Кижини-Бүрүс» (2010), «Хоорай ыттары» (2013), «Мөңгө назын» (2015), «Хуулгаазын Ак-Баштыг» (2017), «Родная кровь» (2018), «Кижини халавы» (2019). Бо чогаалдар чогаалчының тыва чечен чогаалга бодунун туружун тыпкан, тускай үннүг дээрзин бадыткап турар.

Шаңгыр-оол Монгушович Суваң – Тываның улустун чогаалчызы, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кижигүнү, 1999 чылда Россияның

Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тываның журналистер эвилелиниң хоочуну, «Почетный радист России» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи.

Амгы тыва литературада үениң чидиг айтырыгларын көдүрүп чоруур чогаалчы. Төөгү чечен чугааларның маадырлары бичии оолдарның мөзү-шынары амгы үениң оолдар, уругларынга үлегер бооп болур. Ынчангаш оларны тыва литература программасынче кииргеш, школаларда өөренип турар.

Шаңгыр-оол Суваң – амгы тыва чечен чогаалда чогаадыкчы салым-чаяанныг, дүжүткүр ажилдап чоруур чогаалчыларның бирээзи.

Ынчангаш Е. Чамзырынның «Ш. Суваң тыва проза чогаалын сайзырадырынга эвээш эвес үлүг-салыышкынын кирип чоруур, чогаадыкчы дилээшкиннерниң үре-түннелдиг оруунда кирген, салым-чаяанныг чогаалчыларның бирээзи» дээнинге долузу-биле каттыжып турар бис.

Ниитизи-биле, Ш. Суваңның чогаалдарының темазы делгем, амыдыралчы, ханы уткалыг. Проза чогаалдары ханы утка-шынарлыг, номчукчуну бодандыраынче албадаптар болгаш оларга айтырыгны ажыы-биле салбышаан, а аңаа харыыны номчукчулар боттары тыварын негеп турар. Амыдыралдың янзы-бүрү талаларын уран-чечени-биле чуруп көргүскен.

II эге. Тоожуларда фантастика темазының чырыттынганы

Литература теориясында теманы чогаалда кол чуруттунган айтырыг кылдыр тодарадып турар [НЛС 2009: 294]. Чогаалдың темалары янзы-бүрү болур. Чеченчогаалда чуруттунган темалар хөй-янзы. Оларны чогаал теоретиги В.Е. Хализев 3 аңгы каттыжылгага чарып турар: 1) онтологтуг, антропологтуг үндезиннер; 2) локалдыг, культура-төөгүлүг болуушкуннар; 3) тускайлаң амыдырал, ооң бот-үнелели [Хализев 1999: 27].

Чогаал теоретиги Б.В. Томашевскийни-биле: чечен чогаалда бүгү темаларны каттыштырар чугула тема турар [Томашевский 1999: 117]. Чогаалга кол тема-биле чергелештир иштики темалар тодараттынар. Ынчангаш тема дээр-ле чогаалда чуруп турар чүүлдүң кол предмедин амыдыралчы уран-чечен угаап түңнээни, а тематика дээр-ле чогаалдың темаларының каттыжылгазы.

Чогаалчы кижиниң чогаалында кандыг-ла бир болуушкуннуң азы амыдыралдың дөзүн тема тургузуп турар. Кандыг-даа чогаал тускай темалыг болур.

2.1. Фантастика темазының тыптып сайзырааны

Фантастика дээр-ле мимесисаның бир хевири, чечен чогаал, кино, уран чүүлдүң кайгамчык жанры. Ол грек дылдан «*phantastika*» деп сөстөн сагыш-биле бодап алган уран чүүл деп очулдуруп турар. Ук жанрның эң ол ылгавыр демдээ дээр-ле чогаалда чогаадып каан бир-ле кайгамчык (фантастиктиг) чүүлдү азы омур-хевирни киирери бооп турар.

Фантастиканың тывылганы, ооң үнген дөзү болза шаг-шаанда, а тодаргайлаарга, улустуң аас чогаалында болгаш мифологиясында деп турар. Шаандан тура-ла чон бодун долгандыр турар хүрээлелди билип алырын болгаш бойдуста бооп турар болуушкуннарны тайылбырлаарын оралдажып турганнар. Хүрээлелде бар чүүлдерниң харылзаазын аңгы-аңгы көрүштер-биле тайылбырлаан чүүлдери шупту янзы-бүрү мифтерге, легендаларга, тоолчургу чугааларга кииргеш ыдып турганнар.

Ынчалза-даа ылап фантастика жанры деп чүүл ол үеде турбаан. Ол хамык чогаадып кааны чогаалдар дээрге эртем талазы-биле гипотезалар азы бисти долгандыр боттуг болуп турар болуушкуннар-дыр деп тайылбырлап турган.

Фантастика дээрге фольклорнуң хөй янзы хевирлеринге болгаш шын боттуг мифологтуг даап боданыышкыннарга даянгаш хөгжээн чечен чогаалдың бир тускай хевири. О. Фрейденбергтиң бодалы-биле *«первое порождение реализма»* деп турар. Реализмниң тоолчургу чугааларже киргениниң кол ылгавыр демдээ дээрге дириг амытаннарның болгаш кижилерниң бир-ле демдектери кирген амытаннар, кентаврлар дээн хевирлиг *«фантастиктиг амытаннарның»* киргени деп санап турар. Фантастиканың бир дугаар жанры дээрге боттанмас күзел азы бодал (утопия), фантастиктиг аян чоруктар бооп турар. Олар Гомерниң «Одессея» деп чогаалында кирген. Ук «Одессея» деп чогаалдың сюжеди, овур-хевирлери, болуушкуннары – барыын Европаның литературазынга фантастиканың эгези болган [Осьмакова 1980: 98].

Үе чаңгыс черге турбайн, хүнден хүнче сайзырааны-биле делегей база хүрээлел дугайында бар бодалдарга немей чаа бодалдар тыптып турган. Шак ол болуушкуннардан эң бир дугаар фантастиктиг чогаал – *хуулгаазын тоол*. Шак ол тоолдар аас-биле чогааттынып, салгалдан салгалче аас-биле дамчып турган.

Ук хуулгаазын тоолдарның маадырлары *хаан-херети куш (жарптица)*, орус культурада *«змей Горыныч»* дээн хевирлиг мифологтуг дириг амыттаннар, *«Зеленозубая Дженни»* база Англияның аас чогаалында *«Черная Аннис»* дээн хевирлиг хуулгаазын салым-чаяанныгкижилерге дөмей хевирлиг амытаннар колдап турган. Антиктиг үеде авторлуг чогаалдарга даап чогаадып каан азы чедип алдынмас делегейни база чуруп көргүзүп турган. Шак-ла ындыг чогаалдарның аразындан эң-не билдингир чогаал, грек чогаалчы Диогенниң *«Невероятные приключения по ту сторону Туле»*. Ук чогаалдың маадырлары Айга аян-чоруктап чоруп турар кылдыр

чуруттунган. Каллифен деп авторнуң *«История Александра Великого»* деп чогаалының маадыры Черниң флора база фауналыг фантастиктиг булуңнарынга чоруп турарын бижээн.

Эрте-бурунгу үениң төнчүзүндө болгаш эртеги Ортаа вектин эгезинде фантастиканың чаа адыры *парадоксография* тывылган. «Парадоксография» деп термин XIX векте тургустунган-даа болза, кырында көргөн чогаалдардан алгаш көөр болзувусса, ук адыр шагда-ла турган бооп турар. Ол жанрга хамааржыр чогаалдар мифология, тоолчургу чугааларга эвээш эвес даянып турган. Чогаалдарның кол сюжеди, хүн бүрүдө бир-ле кайгамчык чүүлче кирери бооп турар. Ук жанрга эң-не билдингир чогаалдарның бирээзи Флегонттуң *«Удивительные истории»* деп кайгамчыктыг болуушкуннарның болгаш барымдааларның чыындызы болур. Ук чыындыда чок апарган уругнуң сүнезини ада-иезиниң бажыңын эргип, 7 харлыг бичии уругну чырыкче чаяаганының болгаш кайгамчык улуг кижилерниң (великан) артынчыларын тыпканының дугайында бижип турар. Ол үеден тура, ук жанр сайзырап келген. XII чүс чылда Гервасий Тильберийский, Раймунд Луллий болгаш Джон Мандевильниң удуртулгазы-биле эң билдингир «Книга чудес» деп чыынды бижиттинген.

Ортаакы вектер үезинде (V-XIV.) хуулгаазын чүүлдү базып, фантастиканың дөзү быжыгып келген. XII чүс чылдан тура, хуулгаазын тоолдар маадырлыг калбак чогаалче шилчээн. Ооң түңнелинде ук жанрга билдингир маадырларның хуулгаазын ораннар кезип чорааш фантастиктиг болуушкуннарга таваржып турарының дугайында чогаалдар хөйү-биле көзүлгөн. *«Оберон»*, *«Тристан де Нантейль»*, *«Персеваль, или повесть о Граале»* болгаш бүдүн делегейге билдингир *«Тристан и Изольда»*, Боярдонуң *«Влюбленный Роланд»*, Л. Ариостонуң *«Освобожденный Иерусалим»*, Т. Тассо *«Королева фей»* дээн хевирлиг кайгамчык калбак чогаалдар ук жанрга көстүп келген [Зельцер 2004: 35].

Катап тургустунуушкун, Ренессанс үезинде М. Сервантестин *«Дон Кихот»* деп эрес-дидим маадырларның эрткен оруунуң дугайында бижээн

фантастикага чоокшулашкак чогаалының түннели көстүп келген. Ооң соонда Раблениң, Т. Мораның болгаш Т. Кампанелланың ажылдары көстүп келген. Ф. Бэкон эртем-фантастиктиг даап-боданыышкынның оюнун кылып чоруткан. Тоолчургу оранның дугайында бодалды фантастика-биле холбап тургаш «Буря» деп чогаалында У. Шекспир чуруп көргүскен.

Шажын-мифологтуг фантастиканың овор-хевирлерин Библияда чураан. Христиан фантастиканы Дж. Мильтоннуң «Потерянный мир», «Возвращенный мир» деп чогаалдарында киирген.

Ынакшыл фантастиказын Э.Т. Гофман готиктиг роман «Эликсир дьявола», литературлуг тоол «Повелитель блох», «Щелкунчик и мышиный король» дээш оон-даа өске чогаалдарны бижип, ук жанрны сайзыраткан.

Россияга ынакшыл фантастиказын В.А. Жуковский, В.Ф. Одоевский, А. Погорельский, А.Ф. Вельтманның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга көстүп келген.

А.С. Пушкинниң «Руслан и Людмила» деп чогаалында фантастиканың бир онзагай чүүлү ырлыг тоожу болуп киргени. Н.В. Гогольдуң «Страшная месть», «Вий», Ф.М. Достоевскийниң «Двойнике», А.П. Чеховтуң «Мелкий бес», М. А.Булгаковтуң «Мастер и Маргарита» дээш оон-даа өске чогаалчыларның чогаалдарынга көстүп келген.

Бүдүнү-биле фантастиктиг сюжеттиг чогаалдарның санынга Н.В. Гогольдуң «Вечера на хуторе близ Диканьки», А.К. Толстойнуң «Упырь», Ф.М. Достоевскийниң «Бобок», Ф.К. Сологубтуң «Творимая легенда» («Навыи чары»), А.Н. Толстойнуң «Аэлита» болгаш «Гиперболоид инженера Гарина» деп чогаалдары хамааржыр.

Фантастиктиг чогаалдар бижииринге эң-не шылгараңгай чогаалчылар: А.Ф. Вельтман, А. Погорельский, А.Р. Беляев, И.А. Ефремов, А.Н. Стругацкий, Б.Н. Стругацкий, К. Булычев дээш оон-даа өскелер хамааржыр.

Россияга 1937 чылдан тура «Библиотека приключений и фантастики» деп номнуң үндүрүлгези эгелээни-биле ук тема делгерээн.

Орус уруглар чогаалына фантастиктиг делегейлерлиг А.Н. Толстой, К. Чуковскийниң чогаалдарын хамаарыштырып болур.

А тыва литератураның төөгүзүндөн алгаш көөр болзувусса, бодунун үезинде чогаалчы кижилер-бүрүзү-ле аас чогаалының хевирлеринче улуг кичээнгейни салып турган. Тыва чогаалчылардан бодунун аас чогаалына даянмаан чогаалчы чок [Хадаханэ 1986: 7].

Тыва тоолдар база-ла өске чоннарның чечен чогаалы ышкаш эки болгаш багай деп ийи удурланышкак күштерни үргүлчү-ле көргүзүп турар. Багай күштергеулушту узуткаар маңгыс, каржы-хажагай хаан, чылбыга, кара сагыштыг чылбыга (орус тоолдардан баба-яга), кажар дилги, дерзии бөрүнүн овор-хевиринге болгаш өске-даа овор-хевирлерде кирип турар.

А эки күштерге угаангыр, сагынгыр бөдүүн кижиниң, чажы агара берген ашактың, мерген угаанның база эрес-дидим хаан-даңгынан, сагынгыр болгаш тывынгыр аныяк оолдун, койгунактың, үгүнүн, часкының болгаш айттың овор-хевиринде кириген. Шак ол күштерниң тулчуушкунундан тоолдун сюжети болгаш фабулазы тургустунуп турар.

Тоолдун сюжети кижиниң буянныын, чаагай сеткилдин, угаанын, сагыш-сеткилин экизин, найырал болгаш ынакшылга шынчызын, төрөөн черинге бердингениниң дугайында чогаалдар бооп турар. Ооң-биле кады долу болгаш тодаргай национал шынар сиңген, тыва чоннун хосталгага ынаан, оларның буянныын болгаш хүндүлээчелин, сагыш-сеткилин делгемин болгаш кижилерге ханы ынаан, хөглүүн, оюн-баштаан, чидиг болгаш часпас сөске ынаан көргүскен. Кандыг-даа тоолдар чыындызы номчукчуга боданырынга эки салдарны, чоннун националдыг тускай шынарының, чаңчылдарын, эстетиктигалыс күзелин болгаш философчу делегей көрүүшкүнүнүң дугайында билип алырынга ужур-дузалыг.

XX вектиң 30-40 чылдарында Тывага уругларга бижимел хевирге тускай «Тоолдар», «Тыва тоолдар» деп номнар чыындызы үнген. Ук чыындыларга «Өскүс-оол болгаш Алдын даңгына», «Адыган ашак», «Мерген угаанның дойду» деп тоолдар кирген. Хөй чылдар дургузунда ук тоолдар

тыва чоннуң хөй санныг бичии салгалдарын мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил аайы-биле кижизидилгезинге ужур-дузалыг турган [Чамзырын 2009: 97].

Чаа тургустунуп тыптып турар литературага эң кол даянгыыш – фольклор. Уругларга авторлуг тоолдарның сайзыраарына улустуң аас чогаалы улуг салдарлыг болган база ук чогаалдарны кирип тургаш номнарның катап үндүрүлгезин кылып турган. Тоолдарның кол маадырларына түрөп чоруур өскүс уруглар, буруу чок Өскүс-оол, Чанагаш-оол, Кодур-оол, Багай-оол дээн чижектиг «ада-ие чок ядыы өггө» өзүп келген, «чайның изии, кыштың соогу дивейн хой-малды кадарып чораан» аныяк оолдарның овор-хевирлерихамааржыр. Хаан-Херети, Чылбыга, Маңгыс, Шулбус деп фантастиктиг овор-хевирлер хөй таваржып турар. Ынчалзажок Хаан-Херети куш хевирлиг, Мангыс – чылан, Чылбыга – херээжен кижиге, а Шулбус – куйларның «дошкун ээлери» кылдыр билдинип турар.

«Өскүс-оол биле Алдын Дангына», «Тос шилги аъттыг Өскүс-оол», «Өскүс-оол» - деп эң-не сурагжаан тоолдардытыва улустуңчүс-чүс чылдарда амыдыралын, чырыткылыг күзээшкиннерин фантастиктиг сюжеттерде сиңирип көргүскөн.

«Тос шилги аъттыг Өскүс-оол» деп тоолда сюжет маадырның Караты-Хаан-биле аразында чөрүлдээзинден өөскүп үнер. Хаанга үр үеде уйгу чыдын чок ажылдап берген садызынга Өскүс-оол «чел, кудурук чок шодан шокар бе» алыр. Ол хуулгаазын амытанның көстүп келгенинден эгелээш, Өскүс-оолдуң амыдыралы өскерлир болгаш кедизинде барып Караты-Хаан-биле маргылдаага тиилеп үнер. Өскүс-оол аас-кежикти хуулгаазын дузалакчыларының («шодан шокар бенин», Бөрү хаанның, илби-шидилиг Алдын дангынананың) ачызында чедип алыр. Социал чөптүг чорукту, шынны чаалап алырының боттуг аргазын дарлаткан арат чон билбес чораанының хараазында ооң тоолдарына карачал маадырларның салым-чолунуң эки

болурунга күзелден тывылган хуулгаазын күштер шиитпирлиг рольду ойнаар кылдыр чуруттунган.

Тоолда Өскүс-оолдун овор-хевири кол черни ээлеп турза-даа, болуушкуннарга ооң чогуу бодунуң шиитпирлиг киржилгези чок. Ол Караты-Хаанны Алдын дангынааның хуулгаазын аргазының ачызында тиилеп алып.

Тоолдарда эки болгаш тайбыңга ынак улус шынныг чорук катап турзун дээш хааннар, дүжүметтер, мифологтуг шулбус-маңгыстар-биле тулчуп турарлар. Тулчуушкуннун соонда шынчы болгаш чаагай сеткилдиглер тоолда кара сагышты болгаш өскерликчи чорукту тиилеп алып.

Эпиктиг маадырларга Танаа-Херел, Хунан-Кара, Хан-Хүлүк, Бокту-Кириш кирип турар. Олар удурланыкчызын бодунуң угааныындан, коргуш чогуундан, аваангыр кашпагайындан, тывынгырындан чаңчыл ёзугаар шаптараазын кылдыр эртирери аът чарыжын, ча адарын база хүрешти ойнап алып.

«Тос оолдуг Доктагана кадай» деп тоолда Доктагананың 9 оглунуң чаагай чоруктарын дугайында чуруп көргүскен. Оолдары шупту бодунуң аас-кежиин тып, боттарының туруштуундан, коргуш чогуундан амыдыралдың улуг шаптараазыннарын эртип, кара сагыштыг база күштүг дайзыннарын тиилеп алырлар.

«Өскүс-оол биле Алдын Даңгына» деп тоолда бодунуң амыдыралының оруунга хөй-ле шаптараазыннарга таваржып чоруур бөдүүн, ядыы Өскүс-оол оруунга таварышкан берге таварылгаларны бир-ле хүн ажып эртип тиилелгени чклип ап, бодунуң аас-кежи болур Алдын Даңгыназынга дужа бээр.

«Адыган ашак» деп тоолда күш четтирбес күштүг акышкыларның дугайында чуруп көргүскен. Адыган ашак оолдарын мынчаар чагып сургаар турган: «Силер кажан аңгы тургаш күш чок силер, а кажан кады турар болзуңарза силер дег күштуг улус чок боор. Кезээде эп-найыралдыг чурттаңар, ынчан силер чедимче, чогуучалыг болур силер».

Мелегей чорукту болгаш менээргениишкинни чон кажан-даа багай көрүп турганнар. Боттарының аас чогаалынга шак ол чүүлдерни кочулап, кыжырып турган. Шак ол чүүлдүң дугайында «Хитрый и богатый» деп тоолда чуруп көргүскен. Бодунуң бичии кезээ, оглунга, чоннуң арга-дуржулгазын бодунуу-биле дамчыдып берип турар. «Тоолчургу овор-хевирлерниң дузазы-биле чогаалчы уругларны кижилерге ынак, чаагай сеткилдиг чорукка, бедик мөзү-бүдүштүг шынарга кижизидип турар» [Аникин 1977: 105].

Ынчангаш тыва тоолдар ханы онзагай бүдүштүг, деңнеп четпес уран чечен аргаларлыг болгаш бай дылдыг. Олар ажы-төлдү төрээн дылынга ынак болурунга дыка улуг салдар чедирип турар болгаш кижизидип турар. Янзы-бүрү ужураалдар болгаш фантастиктиг овор-хевирлер бичии уругларның чогаадыкчы сагыш-бодалынга сайзырадыышкынны чедирип турар. Шак-ла ындыг тоолдардан ажы-төл бодунуң чонунуң төөгүзүн билип алыр аргалары база бар бооп турар. Чүгө дизе ук тоолдарны база бир-ле боттуг болуушкунга даянып тургаш фантастиктиговур-хевирлерни кирип тургаш бижип турары чажыт эвес.

Улустуң тоолдарында ада-өгбелерниң күзелдерин, оларның кайы хире угаанныг, шыдамык, туруштуг чораанын болгаш улустуң аас чогаалын каш чылдар дургузунда каш салгал дамчыштыр кадагалап келгениниң дугайында чугаалап турар.

Ынчангаш ук чогаалдарны хөй санныг салгалдар номчуп, ук чижектерге даянып тургаш тыва чогаалчылар өөренип ап чорааннар. Элээн үе эрткенде, ук чогаалдарның соондан Б. Хөвөңмейниң, С. Сарыг-оолдуң, О. Саган-оолдуң, С. Пюрбюнуң болгаш өске-даа прозаиктерниң аас чогаалынга даянган фантастиктиг чечен чугаалары, тоожулары көстүп эгелээн [Чамзырын 2009: 97].

Улустуң чогаалчызы С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазының барбазынга фантастика темазы кирген тоолдар көстүп келген. Ук чогаалдарга «Агар-Сандан ыяш» (1936 ч.), «Чырык-Мерген

Маадыр» (1946 ч.), «Уран-Узутмаа» (1963 ч.), «Алды даңгына Аңгыр-Чечен» (1969 ч.) деп чогаалдар хамааржыр. Ук чогаалдар улустун аас чогаалында тоолдарга үндезилеттинип бижээн. Чогаалда тоолчургу маадырлар кирген.

«Агар-Сандан ыяш» деп чогаал тоол ышкаш сюжеттиг бижиттинген. С. Сарыг-оол ук чогаалдарны «уругларны хөгледи-даа турар болза, өөредип турар» деп санап турар.

С. Сарыг-оолдун изин изеп база-ла улустун аас чогаалының фантастика элементилерин сюжеттеринге ажыглааш, М. Кенин-Лопсан «Танаа-Херел», В. Сагаан-оол «Алдын кушкаш», А.Э. Кечил-оолдун «Чыраа-Кулан», М. Эргептин «Чартык арбай», М. Көжелдейниң «Үш эртемниг оол» деп чогаалдарны бижээннер.

Ынчангаш фантастика темазы шагдан тура кайы-даа чоннун уруглар чогаалынга сайзыралды алган.

2.2. Тоожуларның утказында болгаш тургузуунда фантастика темазы

Тыва уруглар чогаалында фантастика темазы өске литератураларга бодаарга орай сайзырап көстүп келген. Ук жанр тыва чечен чогаалга ХХ чүс чылдың 60 чылдарында чырыттынган. Ооң таваан салган чогаалчы, тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи Байкара Дамчаевич Хөвөңмей. Бир дугаар «Марска чедер частым» (1963 ч.) деп фантастиктиг чечен чугаазы чырыкче үнген. Ук чечен чугааны октаргайже бир дугаар ушкан Гагаринниң ужудуушкунунга тураскаадып бижээн.

«Марска чедер частым» деп чечен чугааны номчукчулар сонуургал болгаш элдепсинишкин-биле номчуп турганын төөгү билир. Оон бээр 30 чыл хире дургузунда фантастика темазынга хамаарышкан чогаалдар барык бижиттинмээн турган.

Тываның шупту сураглыг чогаалчылары ажы-төлдүн эстетиктиг негелделерин кичээнгейден ыратпайн, ооң сеткилин хөй-хөй чогаалдар-биле өөрткен [Калзан 1980: 19]. Оларның бирээзинге Ш.Суваңны хамаарыштырып

болур. Ол «...уруглар чогаалының дашказын долдуржуп, шөлүн тарыжып, дүжүн үндүржүп» келген» [Сувакпит 1998:10].

Тыва чечен чогаалда фантастика улуг хөгжүлдө албаан турбуже, бо жанрга Ш. Суваң улуг чедиинкинерлиг болуп турар. Ындыг узун хемчээлдиг үе соонда ук теманы тыва литературага катап оттуруп, диргискен. 1992 чылда «Хүн-Херелден аалчылар» деп чогаалы көстүп келген.

Ук чогаалда бо чугула теманы шилип алганы өөрүнчүг. «Хүн-Херелден аалчылар» – ады безин тывызыксыг болгаш солун тоожу. Ол бичии номчукчуларның кичээнгейин чедип ап, сонуургалын оттурган. Чүү, кандыг аалчылар, кайыын дээн чижектиг сонуурганчыг айтырыглар, чогаалдың адын номчаан соонда-ла, дораан тургустунуп кээр. Ооң эге арыннарындан-на бо айтырыгларга номчукчу чиге харыыны алып. Ында «ужар тавактың» ээлери Каа-даа, Бии-даа холунуң билээнде компьютерлиг. Ооң өөкчүгештерин базыптарга, челээш-монитор агаарга чырый бээр. Чогаалчы Байкара Хөвөңмейниң «Марска чедер частым» деп чечен чугаазында база-ла ол янзылыг чүүлдерни айыткан: *«Хөрек карманындан оттуг-ыяш хааржаа дег радиофон аппарадын уштуп келгеш, чугаалажы берди»*. Бо чечен чугаа чүглө баштайгы фантастика чогаалы эвес, а ол үеде билдинмес телевизор, ракедром, ракета-корабль деп чаа сөстөр-биле номчукчуларны таныштырар.

«...Хүн-Херелден аалчылар – улустуң чогаалы-биле сырый харылзаалыг фантастиктиг тоожу. Ол хуулгаазын бодалдан төрүттүнген бичии уруглар чогаалы» [Чамзырын 2004].

Ш. Суваң элээн үе эрткенде, тодаргайлаарга, 2017 чылда «Хүн-Херелден аалчылар» деп фантастиктиг тоожунуң уламчызын «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тывызыксыг ат-биле бичии уругларга сөңнээн. Чүглө хемчээл талазы-биле делгемчээн эвес, а чаа-чаа тема, идея база немешкен.

«Хуулгаазын Ак-Баштыгда» фантастика улам сайзырап, болуушкуннар улам делгемчип кээрин номчукчу эскерер. Ук тоожуда чогаалчы бистиң чурттап турарывыс Чер бөмбүрзекти айыыл-халаптан камгалаарынга

киришкен бичии оолдарның салым-чолун чырыткан. Ук чогаалда хуулгаазын «тавактарны», агаар «корабльдерни космос делгемнерин, өске планеталарны, ай-хүннү, сылдыстарны, биргээр чугааларга, бистиң ак-көк Черивистен аңгыда, өске өртемчейлер база бар чүве-дир дээрзин бичии номчукчуларга таныштырган. Ак-Баштыг кылымал даг, «бо дагның бажын бистиң бурунгу өгбелеривис ак беш-адыр-биле демдегледип каан» деп Кааның чугаазы, Энерел деп бөмбүрзектин чурттакчылары Бии биле Кааның ада-өгбелеринин бурун чурту – Чер деп бөмбүрзек – бо-ла бүгү фантастиканы улам кылыннадыпкан. Номчукчу бүрүзүн бодунче хаара тудуп, сорунзалаптар күчүзү бо чогаалда бар.

«Кижиг-Бүрүс» деп чогаалы 2010 чылда чырыкче үнген. Кижиг-бүрүс дээрге тыва улустун аас чогаалында кижиг дүрзүлүг элдептиг амытан. Шаанда ада-иелер бичии уруг-дарыын «*Орай кезжээге чедир ойнаваңар, кижиг-бүрүс силерни алгаш баар*» деп коргудар чораан. Ш. Суваңның «Кижиг-Бүрүс» деп тоожузуңда кижиг-бүрүс – коргунчуг-даа эвес, Долаана биле Максим алышкыларның өңнүү, тоожунун кол маадырларының бирээзи. Ооң ады безин Дүктүг-оол.

Тоожуларның идея-тематиказында фантастика темазы эки кылдыр илереттинген. «Хүн-Херелден аалчылар» деп тоожунун идеязы: үе сайзыраан тудум улус аразында харылзаа баксырап, бот-боттарын хүндүлээр, бүзүрээр дээн чергелиг эки шынарларның чидип бар чыдары база чидиг айтырыг. А бичии уругларның сагыш-сеткили арыг, олар сонуургак, эвилең-ээлдек болгаш чаа чүүлдерни эки хүлээп алырынга сундулуг. Ынчангаш космонавт-оолдар Черниң чурттакчылары – бичии чаштар-биле харылзаа тутканнар.

Чогаалчының база бир бижээни солун, кайгамчык чогаалы «Кижиг-бүрүс». Ук тоожунун идеязы: амыдыралда кайгамчыктыг чүүлдерни улуг улуска бодаарга бичии чаштар белен кылдыр хүлээп ап турары.

Ш. Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар» деп тоожузуңун уламчызы бооп бижиттинген «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожузуңун идея-тематиказы делгемчээн деп көрдүвүс. Бистиң чурттап турарывыс Чер

бөмбүрзекти айыыл-халаптан камгалап алырының дугайында бодалды Ш. Суваң дараазында одуругларда илереткен: *«Черни камгалаары эң-не берге айтырыг бо-дур. Силер аңаа дузалап болур силер» (ШС ХА-Б 64).*

Ук тоожуда бир онзагай чүүл бар. Ол дээрге маадырлар чугаалашпас, а бодалдарындан бот-боттарын билчип ап турары: *«Ооң үнүн Сылдыс дыңнаваан, а сагыжы-биле билип каан» (ШС ХА-Б 9).* Бо чүүл фантастиканың сонуурганчыг, тоолзуг талазы. *«Чүнү чугаалап турарын сагыжы-биле билип каар чордум»* деп, Сылдыс ачазынга база тайылбырлап берип турар.

Ынчангаш ниитизи-биле үстүндө көргенивис тоожуларның идеязы – фантастиканы дамчыштыр өзүп олуар салгал төлептиг оолдар, уруглар болуп, кижизиг мөзү-бүдүштүг болуру база чер чуртун долгандыр турар бойдушту камгалаар кылдыр кижизидип турар.

Кандыг-даа чогаалда кол тема-биле чергелештир иштики темалар тургустунар. Ш. Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар», «Киж-бүрүс», «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожуларының тематиказы делгем болгаш аңгы-аңгы темалар дамчыштыр илереттинген.

«Хүн-Херелден аалчылар». Ш. Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар» деп тоожузунда **кол тема – найырал.** Тоожуда найырал темазы болуушкундан болуушкунче улам-на сайзырап, фантастиканың элементилери ажыглаттынып турар. Каа биле Бии Сылдыс-биле найыралдыг апаар. Ооң бадыткалы дараазында домакта: *«Бис база катап келиривиске, эштериң эдерттип алгаи, ужуражып кээр сен. Оларны олуртуп алгаи, Черни дескиндир ужудуп, ону оолдар, уругларга көргүзер бис» (ШС Х-ХА 22).* Сылдыс космонавтылар Каа биле Бииниң ачызында боду ышкаш сонуургаачал, чүткүлдүг Айдың деп чоок эштиг апаар: *«Хүн-Херелден чараиш аттыг сылдыс, оон ужуп келген өггө дөмей космом корабли, космонавтылар Каа биле Бии, оларның-биле тоолзуг ужуражыышкын оолдарны найыралдаштырыпкан» (ШС Х-ХА 24).*

«Киж-Бүрүс» деп тоожунуң **кол темазы – мөзү-шынар**. Ук тема- биле чергелештир чогаалда фантастика, өг-бүлө темалары чырыттынган.

Тоожунуң база бир кол ылгавыр демдээ, сонуурганчыг чүүлү дээрге киж-бүрүс оолдар-биле бодал дузазы-биле «чугаалажып» турар: *«Кандыг-ла бир арга-биле аравыста чугаалажып орар-даа ышкаш бис» деп бодай каапкаш, ооң-биле чөпиээрешкен бодалды ол-ла дораан Максим билип каан. А канчаар билип каанын оол тода билбейн, аңаа чүгле элдепсинген (ШС К-Б 15).*

«Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожуда бойдус камгалалы, экология болгаш эртем-билиг темалары немежип келген, база ооң-биле чергелештир фантастика темазы улам сайзыраан. *«Чүгле нефтини эвес, Черниң далайларынче, океаннарынче, хемнеринче хоралыг өске-даа чүүлдерни кижилер төп, октап турар. Ынчангаш Черниң суу ажып эгелээн... Кижилерниң Черни үрегдээринден, ооң аң-меңин, балык-байлаңын кыргып-хыдыырындан, суун хораннаарындан ооң кырында чуртталга келир ийи чүс чыл дургузунда чоорту хайлып каап болур» (ШС ХА-Б 62)* деп, Каа биле Бии оларга дүвүрээзин-биле чугаалап турары бойдус камгалалының дугайында бүдүмчелиг чемишти номчукчунуң бодалынга берип турар.

Дараазында одуругда «челээш-монитор» кижиниң бодалын номчуп, ону дириг чурук кылдыр көргүзүп турары кайгамчык. Чоокку каш чылдарда ындыг технологияларның тыптыры чадавас, а Ш. Суваң чогаалда бедик угаанныг «челээш-монитор» деп, угаанныг технологияны кииргени кайгамчык: *«Билээнде компьютерниң база бир өөкчүгөжинге салаазын Бии дегзинтерге, компьютер оолдуң бодалын дамчыдып берип, челээш-мониторга чуруп эгелээн. Сылдыстың бодалы челээш-мониторга мультфильм ышкаш караңайнып эртип турган. Оолдуң бодалын космонавтылар номчуп-даа, көрүп-даа четтигип олурганнар» (ШС ХА-Б 9).*

Бо агаар бөмбүүнүң дузазы-биле чоок кавыга чүү бооп турарын, хойларыңның канчаар оъттап чоруурун көрүп чоруур бис – деп, Каа тайылбырлаарга, челээш-монитор агаарга хып, аңаа Ак-Баштыг, ооң

баарында чайлаг, ында Сылдыстың ада-иезиниң аалы, оъттап чоруур хойлар көстүп келген» (ШС ХА-Б 32).

Космонавт оолдар биле Сылдыстың бодал таварыштыр найыралдажып турары фантастиканың бир онзагай талазы: «Тавак» челээш өңнүг апарган соонда, бир-ле кижиги ону кыйгырыпкан ышкаш болган. Оол чайгаар-ла дыңнаалай бээрге, «Адың кымыл?» деп, ол оожум айтырган. Ооң үнүн Сылдыс дыңнаваан, а сагыжы-биле билип кааш, «Сылдыс» деп адын адап берипкенин боду безин билбейн баргааш, «Элдептиин аа!» деп бодап каан...Хенертен бир кижиги «Сээң өңнүктериң боор бис» дээнин Сылдыс «дыңнап» кааш, иштинде элдепсинип, «тавактың» уунче көргөн(ШС ХА-Б 9).

Бодал таварыштыр белең улустуң чугаазын билип шыдавас бис, а чогаалда ук чүүлдү фанастиктиг кылдыр кииргенинден чогаал солун болгаш бир тускай болган.

Чогаалдарда чырыттыңан фантастика темазыныңкол солургазы– бичии номчукчуларның сонуургалын чаалап ап, долгандыр турар бойдушту тывызыксыг талазындан көрүп таныжары. Ук тема үстүндө көргенивис тоожуларда арбын ажыглаттыңан. Фантастика элементилери тоожуларның эгезинден эгелээш төнчүзүңгө чедир аңгы-аңгы чүүлдер болгаш болуушкуннар илередиринге хөйү-биле ажыглаттынып турар.

Ш. Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар», «Кижиги-Бүрүс», «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожуларда найырал, мөзү-шынар, экология, бойдус камгалалы болгаш фантастика темалары чырыттыңан. Найырал темазы: чогаалчы бичиизинден тура найыралдың кайы хире үнелиин, кижиниң эжи – быжыг чөленгиижи деп санап турар. Мөзү-шынар темазы: уругларны чажындан тура кижисиг бүдүштүг болурунга хевирлээри. Бойдус камгалалының темазы: бичии кижини чажындан тура бойдуска хумагалыг, ону үнелээр, оттурар деп бодалды чогаалчы дамчыдып турар. Фантастика темазы: чогаалды улам солун кылып, уругларга хуулгаазын делегейлерни чуруп турар. Тодаргайлаарга, найырал, мөзү-шынар, бойдус камгалалы,

экология темалары дамчыштыр фантастика темазын ажыткан деп санап турар бис.

Ш. Суваң «Хүн-Херелден аадлчылар», «Киж-Бүрүс», «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп чогаалдарында фантастика темазының чырыттынганы тоожуларның идея- тематиказын долузу-биле бадыткап турар.

Ынчангаш бо бүгү уругларның хар-назынынга болгаш угаан-медерелинге дээштиг, өөредиглиг, кижизидикчи салдарны чедирип турар деп түңнелге келген бис.

Ш. Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар», «Киж-Бүрүс», «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп чогаалдарының сюжет болгаш композициясында фантастика темазының чырыттынганын сайгарарын оралдашкан бис.

«Хүн-Херелден аалчыларда» дүүшкүнү: *«Ужуп турар «тавактар» ылап-ла космос корабли болган болза, өске сылдыстан ужуп келген космонавтыларга ужурашса...Ынчаар бодаптары билек, агаар хенертен соолаш кынган ышкаш болган...Дээрже көрүпкеш, аңгадай берген. Оранчок бедикте «тавак» астына берген бүлүртүң көстүп турган (ШС Х-ХА 6).* Оон эгелээш чечен чугаага чөрүлдээ үнүп келир.

Өөскүдүлгеде фантастика элементилеринин ажыглаанын дараазында домактар бадыткап турар: *«Хенертен бир киж-«Сээң өңнүктөриң боор бис» дээнин Сылдыс «дыңнап» каан. Иштинде элдепсинип, «тавактың» уунче көргөн (ШС Х-ХА 9).*

«Тавакты» көзүлбес хендир-биле дээрде азып каан чүве ышкаш кылдыр Сылдыска сагындырган. «Тавак» мээң-биле чугаалажыксап турар эвес ыйнаан – деп, оол бодаан (ШС Х-ХА 9). Бо диалог дамчыштыр чогаалчы космонавт оолдарның Сылдыс-биле бодал таварыштыр чугаа эгелеп турарын көргүскөн.

Дыңзыгышкыны Сылдыстың элдептиг дүжүнден эгелээр. *«Элдептиг дүш дүжээн. Дыт дазылындан ачазының чазап кааны улугмадар аякка олуруп алгаш, ол ужудуп турган. Каа бил Биини көөрге, тавактың эриинде олуруп алган, далган үскен быдааны шопулактап ижип олурганнар.*

Тавактың ужарының дүргени дээрге дендиш. Чүгле чүрек сиилээр. Сылдыс быдаа ижер хамаанчок, ынаар дүде бербес дээш, тавактың эриинден туттунарынга өйлөшкен. Ооң эриинден харап көөрге, долгандыр сылдыстар кылаңайнып тургулаан (ШС Х-ХА 19).

«-Хүн херелиниң чырыы дег дүрген ужуткаш, сылдыстарның бирээзиниң хөлегезинде келгенивис ол-дур. Черни сеңээ ырактан көргүзер дээштиң. Черни көр даан, дөө ол» дээш, эң чырык сылдысче айыткан. Черниң бичиизин Сылдыс кайгаан. Чинчи ышкаш, мырыңай бичиш ынай. Чер Сылдыска кезээде кедергей улуг ышкаш кылдыр сагындырар чораан» (ШС Х-ХА 21). «...Элдептиг дүш», «хүн херелиниң чырыы дег дүрген», «Черниң бичиизи...чинчи ышкаш» дээн чергелиг уран-чечен аргалар фантастика элементилерин чедимчелиг көргүзерингеажыглаттынган.

Тоожуда чештинишкин: «Бистиң дугайывыста эштерңге чугаалаар сен. Сен ышкаш бичиш өңнүктеривис хөй болза, улуг кижилер-биле база дүрген харылзажып алыр бис – деп чугаалаан. – Бис база катап келиривиске, эштериң эдертип алгаиш, ужуражып кээр сен. Оларны олуртуп алгаиш, Черни дескиндир ужудуп, ону оолдар, уругларга көргүзер бис» (ШС Х-ХА 99).

Хүн-Херелден аалчылар дугайында кым-даа Сылдыска бүзүрөвээн, чүгле Айдың деп эжи айтырган. Оон олчаар Айдың деп энерелдиг эштиг болу берген.

Чогаалчы «Хүн-Херелден аалчылар» деп тоожунуң композициязында интерьерни көргүзерде, фантастика элементилерин ажыглаан: «Корабль иштинге Сылдыс кирип келгеш, долгандыр көөрге, ында кандыг-даа дериг-херексел чок болган. Хана ажыттынган соонда, ооң калбак чүвелер уштунуп келгеш, сандайлар кылдыр чаттыла берген» (ШС Х-ХА 27).

Ынчангаш III. Суваң «Хүн-Херелден аалчылар» деп тоожунуң сюжет болгаш композициязында фантастика элементилерин чедимчелиг ажыглааны уругларның делегейинге кижизидикчи, сонуургак, сайзыралдыг дээн чергелиг салдарны чедирип турар деп санап турар бис.

«Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожуда фантастика темазының улам шуудааны-биле фантастиктиг элементилер арбын ажыглаттынган. Ону дараазында домактар бадыткап турар: *«Корабльдиң башкарылга системазы сээң мээ-медерилиңни билип, команда бодалдарыңны күүседиринге белен апаган-дыр – деп чугаалаан. Черже ужсудунтар-дыр деп, оол бодаптарга, ооң чүрээ сиилеш кынган – корабль Черже ужсупканын ол билип каан» (ШС ХА-Б 41).*

Чогаалда болуушкуннарның эң-не дыңзыг байдалы – Сылдыс биле Айдың космонавт оолдардан эң-не чажыт турган болгаш Черже аалдап келген эң-не кол сорулгазын билип алыры.

«- Мен бодаарымга, бо оолдарга эн чажыт чуулду айтып бээр уе келген-дир – деп, Би эжи Каага чугаалаан.»- Ак-Баштыг кылымал даг-дыр ийин – дей каап-кан.- Ак-баштыгның иштинде корабльдерни силерге көргүзүп, оларнын башкарылга системаларыңга силернин угаан-медерелинерниң күжүн кирип каар бис. Энерелди көрүксээр азы ынаар көжө бээр күзелдиг кижилер тыптып келзе, оларны аңаа чедирип болур силер» (ШС ХА-Б 101). Автор бо домактарны дамчыштыр Ак-Баштыгның овор-хевирин, база ол ышкаш «кылымал даг» деп эпитетти ажыглап фантастика элементилерин чедимчелиг чураан деп көрдүвүс.

Композицияның иштики кезектеринде чогаалчы пейзажты ажыглаан. Пейзажты дамчыштыр бойдуска хамаарылгазын илередип, ооң шыдал-күчүзүн, каас-чаражын номчукчуга таныштырып тура, пейзажка фантастика элементилерин киригени чедимчелиг. *«Ак-Баштыг дагның шыпшык бажының дужсунга «тавак» доктаай берген...» (ШС ХА-Б 7).*

«Кара-көк дээрде азып каан дег борбак ойнааракчыгаи чүзүн-бүрүн өңнер-биле чайынналып турга»н (ШС ХА-Б 42). Бо домактарда чогаалчы пейзажты чуруурда эпитеттерни: *шыпшык бажы, кара-көк дээр, чүзүн-бүрүн өңнер;* деңнелгени: *азып каан дег борбак ойнааракчыгаи;* метафораларны: *ойнааракчыгаи чайынналып турган;* хөйү-биле ажыглаан. Шак ындыг

аргалар чогаалды уран-чечен болдуруп, чүвелерни улам тода илередип турар.

«Оларның кырында чаттыла берген ак-ак булуттар хуулгаазын хевис кырынче тө чажыпкан хой дүгүнге дөмейлежип, хат-салгын аайы-биле чүүл-бүрү дүрзүлерни чуруп турганнар»(ШС ХА-Б 44). Бо домактарда эпитет: *ак-ак булуттар, хуулгаазын хевис;* деңнелге: *хой дүгүнге дөмейлежип;* метафоралар: *хевис кырынче тө чажыпкан, дүрзүлерни чуруп турганнар.* Бо уран-чечен аргалар дээрни чуруурда ажыглаттынган. Олар номчукчуга бир-ле кайгамчыктыг, фантастиктиг хөөн кирип турар.

Ынчангаш Ш. Суваң «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожузунда уругларның делегейинге фантастика, экология, найырал дээш оон-даа өске темалар кирген, сюжедин дамчыштыр бичии номчукчуларга улуг салдар чедирген деп санап турар бис.

«Киж-Бүрүс» деп тоожунуң сюжедин кезектерге чарар болза мындыг:*«Элдептиин аа бо кижиниң, мындыг чылыгда тон кедип алган»* деп бодап каан. *Максим ийи салаазын аксынче суккаш, хаяларга чаңгыландыр аажок дыңзыды сыгыра каапкан. Шимчеш дивейн турган киж-ийи холун ат-наш кылгаш, хериш-хериш шуравышаан, оорга ындынче ажытталып чоруй барган. Дыңзыг сыгыттан ол киж-сырбаңнап, арай чаяңнады чик-тии сүргей маңнаанын оол элдепсинип эскерзе-даа, хой-өшкүзүнүң ба-жын дозарынче далажып, ону база херекке албаан» (ШС К-Б 2).* Оон эгелээш чечен чугаага чөрүлдээ үнүп келир.

Тоожуда өөскүдүлгө: *«Даш чууктаары ооң ойнаар ынак оюннарының бирээзи-дир деп Максим чайгаар-ла билип, борбак дашты мээсти куду чууп бадырыпкан. Демги оол база бир дашты чууп бадырыптарга, Максим база даш чууктап бадырыпкан. Даш чууктап ойнаары оолдарның ка-йызынга-даа солун болган. Ынчаар даш чууктап кезек ойнааш, Максим оолдуң турганы мээсче чорупкан. Мээс кырынга үнүп кээрге, тоннуг оол оон дескелеп, элээн ырай берген турган» (ШС К-б 9).* Оол киж-бүрүске таваржып, чугаалажып найыралдажып алган. Ооң-биле бодал-биле харылзаалажып турар мен деп

чүүлдү биле берген. Оон аңгыда, Даш-оолдун көрүп кааш, оларны кедеп, дураннап чоруп турары.

Тоожуда дыңзыгышкын интернет четкилеринге Кижи-бүрүстүн дугайында медээлерниң тыптып турарындан эгелээр: *«Силерге солун чүве көргүзейн – дээш, ноутбугун ажылдаткаш, интернетте сайттарның бирээзин ажыткаш: - Номчуп көрүңер даан – диген.*

Максим номчуп көөрге, Кадыр-үзүк чайлагда кижилер деп амытан тыптып келгенин, ону көргөн-билген бис дээн кижилерниң ат-сывындан бээр бижип каан болган. Оларның аразында Максимниң, Долаананың, Даш-оолдун дээш чайлагда аалдарда оолдар, уругларның чамдызының аттары база бар.

Ылап-ла Чойганмаа эвес-тир деп ооң көрүжүңгө бүзүрөп, сайтты Максим каттап номчуй берген. Кижилер дугайында медээни интернетке кириген кижилер бодун Кымзылай деп адаан болган (ШС К-Б 38).

Чештиниишкинде: *«Кижилер кижилерден ылгалдыг деп билир апардым. Өске кижилерден ырак чорзумза-даа, силерге чоок чоруур мен – дээнин шупту билип турганнар. – Силерге ужуражып чедип кээр мен» (ШС К-Б 50).* Дүктүг-оолду Максим суглар камгалап алган, амол хостуг тайгатаңдыдачоруур. Кижилерниң аразында эки болгаш багай бодалдарлыг улус бар-дыр деп чүүлдү Дүктүг-оол дыка эки биле берген.

Ынчангаш фантастика темазынга бижиттинген чогаалдарның сюжет, композициязы солун, байлак. Чогаал бүрүзү бодунуу-биле тускай, онзагай. Ук тоожуларда болза дириг амытаннар болгаш кижилерниң аразында найырал бар деп чүүлдү көргүзөр дээш фантастика жанрын ажыглап тургаш тоожуларны бижээн. Чогаалдар бодунуу-биле кижизидикчи хөөннүг бооп турар.

Ш. Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар» (1992), «Кижи-Бүрүс» (2010), «Хуулгаазын Ак-Баштыг» (2017) – бо фантастиктиг чогаалдар тыва фантастиктиг чогаалдарның үлегерлери болуп артып каар. «Фантас» дээрге «чараш күзел» дээн» деп, «Хуулгаазын Ак-Баштыгның» кол маадырларының

бирээзи Кааның бадыткап чугаалааны дег, ук чогаалдар кижилерниң «чырык күзелдерин» чеченчиди көргүскен.

Ш. Суваңның фантастика темазынга бижиттинген чогаалдары чүгле фантастика эвес, а тускай кижиздикчи хөөннүг. Ук чогаалдарны номчукчу номчуп тургаш мөзү-шынар, найырал, өг-бүлө, төрөөн чурт, бойдус камгалалы дээн чижектиг темаларның дузазы-биле амгы бо амыдыралда бооп турар аарышкылыг, чидиг айтырыгларны билип ап, ону канчаар шиитпирлеп болурул дээн чижектиг бодалга кээп, эге дээррезинде бодун эде кижизидип, ооң соонда бодун долгандырт турар улузун өөреди бээр боор деп идегеп турар бис.

Ынчангаш Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар», «Кижиг-Бүрүс», «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожуларында фантастика темазы утказында болгаш тургузуунда чедимчелиг чырыттыг деп санап турар бис.

III эге. Чуруттунган маадырларның овор-хевирлери

Овор-хевир дээрге литературада эң-не кол билиишкиннерниң бирээзи. Автор овор-хевирлер дамчыштыр чогаалдарының утказын номчукчуларга таныштырар. Овор-хевир чогаалчының делегей көрүүшкүнү-биле харылзаалыг болур.

Уран-чечен овор-хевирниң күүседип чоруур хүлээлгелери чугула болгаш хөй янзы. Ол эстетиктиг, өөредиглиг, коммуникативтиг база кижизидикчи хүлээлгелерни күүседир аргалыг.

Овор-хевир – чечен чогаалда кижиниң амыдыралын илереткен чурук, чогаалчы амыдыралды чурувушаан, бодунуң бодалдарын илередир. Овор-хевирлерниң дузазы-биле кижилерниң аңгы-аңгы байдалдарда бодун алдынып чоруурун, бойдустуң болуушкуннарынга хамаарылгазын көргүзөр. Автор номчукчу кижиниң сагыш-сеткилин оттуруп, хөлзедип кээр овор-хевирлерни чогаалга чуруур дээш кызыдар. А номчукчу овор-хевирлерге бодунуң хамаарылгазын илередир [ЛЭС 1987: 252].

Овор-хевирлерни чуруп тура, чогаалчының чогаалының идеялиин, амыдыралдың чурумалын шынзыг, бүзүрэнчиг шын, душ болган чүүлдерже кичээнгей салбайн, бир мөзүлеш чүүлдерни демдеглевишаан, амыдыралчы болуушкуннарны билип турары, салган айтырыгларының ханызы, амыдыралчы дуржулгазы болгаш чогаадыкчы бодалы кол рольду ойнап турар [ЛЭС 1987: 252].

Ынчангаш кандыг-даа чогаалдың идея-тематиказын, сюжет, композициязын чуруттунган овор-хевир дамчыштыр бижип көргүскен болур.

Делегей литературазының чаңгыс аай болдуруп турар демдек овор-хевир. «Төлөптиг маадырның овор-хевирин тургузары тыва литератураның шагда-ла быжыккан, чаагай чаңчылы апарган» – деп, А. Калзан айыткан [Калзан 1980: 60].

3.1. Тоожуларда маадырларның овор-хевирлери

Ш. Суваңның чогаалдарында ада-ие улустуң, ажы-төлдүң, элээдиуругларның, чогаадып бижип кааны инопланетянарның база дириг амытаннарның овор-хевирлери чуруттунган.

И. Федотов чогаалда маадырларның киржилгезин барымдаалап кол, ийиги чергениң болгаш түр маадырлар деп аңгылап турар [Федотов 2003: 115]. Бис тоожуларда чуруттунган маадырларны И. Федотовтун бөлүктээшкининге даянып чоруттувус.

Ш. Суваңның тоожуларында ниитизи-биле 23 маадырларның овор-хевирлери чуруттунган. Тодаргайлаарга, «Хүн-Херелден аалчыларда» - 7, «Хуулгаазын Ак-Баштыгда» - 9, а «Киж-Бүрүсте» 7 маадырлар чуруттунган.

«Хүн-Херелден аалчыларның» кол маадыры - Сылдыс, ийиги чергениң – Каа, Бии болгаш Айдың, түр маадырларга – Сылдыстың ада-иези, клазының башкызы хамааржыр.

«Хүн-Херелден аалчылар» деп тоожунуң кол маадыры – элээди назылыг оол Сылдыс. Ол чогаалдың сюжединиң кол шимчедикчизи. Ооң арткан маадырлардан ылгалы: кылган ажыл-херектери, үүлгедиглери-биле тоожунуң тема-идеязы, сюжеди сырый харылзаалыг. Ынчангаш Сылдысты чогаалдың кол маадыры деп санап турар бис.

Чогаалчы кол маадырның овор-хевирин чуруурда, өске чогаалдарда ышкаш чогаалдың дылының уран-чечен аргаларын ажыглавайн, а маадырларның диалогтарын болгаш кол маадырның кылып турар ажыл-херектери дамчыштыр чураан.

Оолдуң ажылгыр-кежээзин, эскериичелин болгаш сонуургаачалын дараазында үзүндү бадыткан турар: *«Хой кадарып чорааш, сөөлгү үш хүнде бараанын көрүп келген «тавакты» Сылдыс дилеп, дээрже көрүп эгелээн...» (ШС X-XA 6).* Чеже-даа сонуургак болза, оол коргуп турар чүүлү база бар.

Оолдуң бир дугаар ужар тавакты көргөш корга бергенин дараазында мынчаар көргүскен: *«Тавакты» эң баштай көрүп кааш, хей-ле корга*

бергенинге ол хомудаан. Бир эвес «тавак» ылап-ла кайы-бир сылдыстан келген космонавтыларның корабли болза, олар ооң кортуун эскерип каап болурлар (ШС Х-ХА 6).

«Кончуг сонуургаачал оолчугаш-тыр» (ШС Х-ХА 6) бо домактан Сылдыстың сонуургаачалын билип алыр бис. Ынчангаш оолдун дидим, сонуургак чоруундан ол Бии биле Каага ужуражыр аргалыг болган.

Тоожунуң ийиги чергениң маадырларыңа Айдыңның овор-хевири хамааржыр.

Айдың – Сылдыстың чаңгысклассчызы, сөөлүндө эки эжи. Ол эрес-шоваа, сонуургак. Сылдыска чаңгыс-ла бүзүрөөн кижил ол.

«Чүглө чаңгыс Айдың деп оол: «Тавак» ылап-ла Бедик-Кожасгар чоогунга ужуп турду бе?» деп, улус чок черге арай-ла дидим эвес айтырган. Ооң айтырыг салган аянындан, Айдың бүзүрөп тура чыгы-дыр деп Сылдыс билген. Ынчангаш «Ийе» деп харыылаан.

... – Ол «тавак» менче база медээ берип, бодал дамчыдып турду. Корткаш, аалче бурт дээн мен – деп, Айдың арай ыядыксай берген» (ШС Х-ХА 23). Ук үзүндүдөн Айдың чеже-даа сонуургак болза кортук чүүлү база бар деп көрдүвүс.

Ынчангаш ийиги чергениң маадырлары чогаалдың тема-идеясын, сюжедин тургузарда улуг салдарны чедирип турар.

«Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожу «Хүн-Херелден аалчылар» деп тоожунуң уланчызы болганда колдуунда ол-ла маадырлар. Оларны элээн делгемчиди чураан Хүн-Херелден аалчыларда» ышкаш кол маадыр – Сылдыс.

Оолду эрес-дидим, орлан-шоваа, сонуургак, дузааргак сеткилдиг, күш-ажылчы, кызымак, угаанныг мөзүлүг, келир үеже чүткүлдүг кылдыр бижээн. Ооң овор-хевирин дараазында диалогтардан билип ап болур бис:

«-Сонуургаачалы карактарыңдан илдең-дир – деп ооң сеткили ханган» (ШС ХА-Б 5).

«- Оол бистен көңгүс кортпайн-дыр – деп, Каа өөрүшкүлүг чугаалаан.

- Дидим-не оол-дур. Эр хей!» (ШС ХА-Б 7).

«- Кончуг-даа орлан-шоваа оол-дур – деп, Сылдысты чаптаан...Сестип орары илдең» (ШС ХА-Б 10).

«- Черни камгалаарынга шыдаар шаам-биле дузалаар мен – деп Сылдыс шиитпирлиг чугаалаан» (ШС ХА-Б 108).

Оол школачы назынныг-даа болза, келир үеже бурунгаар көрүштүг, чүткүлдүг. Черни айыыл халаптан камгалаар деп улуг харысалганы хүлээп алыры магаданчыг. Чогаалдың эпилогундан алгаш көөр болзувусса, ол эртемден апаар. «Сылдыс биле Айдың делегейде эң билдингир эртемден болур. Ол хүннүң чырыын болгаш чылыын ажыглаарының хүн-оттук, хүн-одаг, хүн-сууга, хүн-сайгылгааны дээн чергелиг ышкаш эң сайзыраңгай өске-даа технологияларны Сылдыс чогаадып, черниң байлаан ажыглаар хоралыг бүдүрүлгелерин чок кылыр»(ШС ХА-Б 113).

Ийиги чергениң мадырларынга Айдың хамааржыр.

Айдың дээрге Сылдыстың чаңгысклассчызы, соонда эң чоок эки эжи. Оол сонуургак, орлан-шоваа, угаанныг болгаш мөзү-бүдүштүг кылдыр чуруттунган. Ындыг-даа болза ол кортук шынары база бар:

«-Бистен корга берген оол биле Сылдыстың аалдары мырыңай кожа» (ШС ХА-Б 16).

«- Ол тавак менче база медээ берип, бодал дамчыдып турду. Корткаш аалче бурт деп дээн мен – деп, Айдың арай ыяда берген» (ШС ХА-Б 52). Бо диалогтар таварыштыр Айдыңның Сылдыска бодаарга дидим эвес сестиичел деп байдалы көстүп турар. Ынчалза-даа ооң ындыг чаңы ала-чайгаар чиде бээр.

Чогаалдың эпилогундан көөр болзувусса, Айдың агаар-бойдушту шинчилеп, хат-шуурганның, изиг-сооктуң янзы-бүрү шынарларын ажыглап, Черге болгаш космоска харылзажырының, аргыжарының болгаш кончуг аар чүүлдерни шимчедириниң технологияларын чогаадып, амыдыралга боттандыраар.

Түр маадырлар: Сылдыстың чаңгысклассылары Ужар-оол биле Чечек.

«Чайгы дыштанылганы эрттиргеним» деп темалыг чогаадыгга оол чайгы дыштанылгада чүнү кылып турганын бижээнинге, Сылдыстың чаңгысклассчылары бүзүрөвээн. Олар оолду кыжырып, шоожуп турарын дараазында үзүндүдөн көрүп болур бис.

«Ужар-оол олургаи:

- Космонавтылар-биле ужсуп чайлаан кижиге дыштаныр чай кайда боор, ынчангаи тема дүүшпейн барган чүве-дир ийин, башкы – деп кыжыраан.

База бир оол:

- Сылдысты «космонавт» деп шолалап алыр-дыр, башкы – диген.

- Анаа-ла «космонавт» эвес, «космонавт Сылдыс» дээр-дир – деп, класс даргазы Чечек деткээн» (ШС ХА-Б 49).

Бо диалог дамчыштыр Сылдыска кым-даа бүзүрөвейн турары илдең. Ада-иези безин бүзүрөвейн турда, клазы канчап бүзүрээр боор деп Сылдыстың хомудаан сеткилин моон билип ап болур бис.

«Киж-Бүрүс» деп тоожуда ниитизи-биле 7 маадыр чуруттунган.

I. Кол маадырлар: Максим, Дүктүг-оол, Долаана.

II. Ийиги чергениң: Даш-оол, Максимниң ада-иези.

III. Түр маадырларга: Чойганмаа, Билчиймаа болгаш эртемденнер хамааржыр.

«Киж-Бүрүс» деп тоожунуң кол маадыры – элээди назылыг оол Максим. Ол ажилгыр-кежээ, сонуургак, чогаадыкчы, школачы, чайгы үеде аалында хой кадарып турар.

Оолдуң хүнзедир хой кадарып чоруурунуң болгаш чаңгыс бодун чалгааратпас дээш чаа-чаа оюннарны чогаадып турарының дугайында дараазында үзүндүде: *«Максим хүнзедир хой кадаргаи, шуут-ла чалгаарап каан. Чааскаан ойнаар оюннарын дөгerezин ойнаан. Чааскаан чеже ойнаар боор, мээстиң какпак хаяларының бирээзиниң баарынга олуруп алгаи, хүнче көрүп-ле, көрүп-ле олурган... Хүн-биле ойнаар оюннар ала-чайгаар-ла удур-ла*

чогааттынып, оларга алаагып, кадарып чораан хой-өшкүзүн-даа, чаныксай бергенин-даа оол бичиш када утту каапкан» (ШС К-Б 3).

Максимниң дидим чоруу дараазында үзүндүдөн көрүп болур: *«Максим серт-ле дээн – ооң мурнунда бүгү мага-боду дүктүг кижси дүрзүлүг амытан турган. Ынчалза-даа, чүгө-ле ийик, Максим улуг дыка кортпаан» (ШС К-Б 9).*

Долаана – элээди назылыг Максимниң дуңмазы. Чайгы дыштанылгада Максимниң аалынга дыштаныр, кады хой кадарарынга ынак. Чаңы оолдарзыг, тевектээринге ынак.

Долаана биле Максимниң ажилгыр, дузааргак акышкылар. Ооң херечизи дараазында үзүндүдө: *«Долаана биле Максим хой-өшкүнү аал коданынче кезжээ кирип кээп, инек саарынга дузалажып, бызаалар аксы тыртып, мал-маган кажсаалажып, улуг улустар-биле деңге орай кезжээге чедир ажылдааннар» (ШС К-Б 8).*

Долаана сонуургак, ынчалза-даа кортук. *«Акызы кымның-биле ужуражырын сонуургааш, Долаана хаялар аразынга чаштынып, оларның чоогунга чеде бергеш, бир хая артындан аяар харап келгеш, бүткүр боду дүктүг оол акызының чанында орарын көрүп кааш, сырбааш кынгааш, дедир ыгыйып чыдыпкан. Кортканындан чүрээ сиртиледир дүрген-дүрген соп, дагны куду маңнап бады баар деп дап бээрге-даа, ону кандыг-ла бир чүвө доктаадып, акызы чүү ындыг оол-биле ужуражы бергенин аңаа сонуургадап турар ышкаш болган. Уругнуң кортканы оожургап, хая артындан дуюкаа харап көргөн» (ШС К-Б 17)* дээнинден эскерип болур.

Долаана аажок тывынгыр, бир-ле чүвени тып алган болур, хамык чүүлдү таарыштыр харыылап шыдаар. *«Ооң ындыг айтырыынга Максим тулуп каан. Харын-даа Долаананың тывынгыры дузалаан.*

- Кижси-бүрүс дээрге тоол-домакта амытан-дыр ийин – деп, ол тайыл-бырлаан.

- Тоол-домак деп чүү боор? – деп, Дүктүг-оол салдыкпаан.

Алышкылар удур-дедир көрүшкеннер. Тоол-домакты бо амытанга чүү деп тайылбырлаарыл!? Ам база Долаананың тывынгыр, сагынгыры дузалаан.

- Тоол-домак дээрге каракка көзүлбес чүве-дир – деп, уруг тайылбырлай тыртып каан» (ШС К-Б 32).

Кижиги-бүрүстүң омур-хевирин чогаалда: «Дүктүг-оолдуң дурт-сыны Максимниң бодундан бедивес, хар-назынын алыр болза, база-ла ооң үе-чергези хире, чүгле арнында дүк чок, ылап-ла кижиги дүрзүлүг амытан болган. «Арын-нүүр чок кижилерни дүктүг арынныг дээр-ле болгай. А мооң дугайында ынчаар чугаалап болбас-ла-дыр, чүгө дээрге арны дүктүг эвес» деп оол бодаптарга, «Дүктүг-оол» база катап бажың согаңнаткан» (ШС К-Б 11) кылдыр чураан.

Кижиги-бүрүстү көөргө дүктүг, а херек кырында кижилер дег угаанныг амытан. Ол хамык чүүлдү дораан сайгарып, таарышкан чүүлүнгө чөпшээрэжиپ харыыны бээр: «Бир эвес бо амытан кижиги болган болза, Дүктүг-оол деп адап ап болур-ла-дыр» деп оол бодай кааптары билек, дораан-на ооң-биле чөпшээрешкен уткалыг харыы келген» (ШС К-Б 15).

Кижиги-бүрүс авазын чидирген. Кижилер дег муңгарап-муңчулур чоруур деп чүүлдү дараазында үзүндүдөн билип алыр бис.

«- Аваң кайдал? – деп, Долаана айтырган.

Дүктүг-оол база катап улуг тынгаш:

- Авам кышкы уйгузундан оттунмайн барды – диген» (ШС К-Б 28).

Кижиги-бүрүстүң акышкылар-биле найыралдыг, оларга бүзүрели оттуп келгени дараазында домактарда көстүп турар.

« - Авам меңээ кижилер айыылдыг деп, олардан чаштынып, мени эдертип чораан – диген. – Кижилер шупту коргунчуг эвес-тир. Ынчалза-даа силерден өске кижилерден коргар мен»(ШС К-Б 28).

Ийиги чергениң маадырлары: Даш-оол.

Даш-оол дээрge Максим сугнуң кожaларының оглу. Ук үзүндүлeрдeн алгаш көөргe, Даш-оолдуң сагыжында бир-лe багай чүвe бары илдeң. Ол Максим билe Долаананы харап, оларга адааргап, багай чорукту кылган.

Даш-оолдуң багай бодал бодап турарын Дүктүг-оол безин билип каан. Ол дүктүг тонун кедип алгаш улус коргудуп хөрлөп халып турганын, мен эвес мен деп турарын дараазында үзүндүдeн билип алыр бис:

«Тоннуң дүгүн дашкаар кылдыр кедип алган Даш-оол олардан ырак эвeстe, кат сывының адаанда чаштынып, дааш-шимээнниг, чугаа-сооттуг кел чоруур уруглар уунчe көрүп каап чыткан. Олар катты кидин-түлүк чыый бергендe, Даш-оол тура халааш, хол-будун атпаңнадып, өрү шура-гылап, кандыг-ла бир амытанның коргунчуг үнүн өттүнүп, көргүрээн» (ШС К-Б 36).

Даш-оол Кижиг-бүрүстүң дугайында интернет четкизиндe медээни үндүр салып, ооң хосталгазын казыттырып эртемдээннергe тудуп бээрингe дузалашкан. Оолдуң төлөптиг эвeзи моон көстүп турар.

Чойганмаа билe Билчиймаа түр маадырларга хамааржыр.

Чойганмаа бичe сеткилдиг, дузааргак, эки. Ол хамык чүүлдү дораан билиптерин дараазында үзүндүдeн көрүп болур бис:

«- А сен, Даш-оол ышкаш, кижиг-бүрүс-биле ужурашпаан мен деп, ааш кынып шыдаар сен бе? – дээш, Максимниң карактарычe чиге көргөн.

-- Кижиг-бүрүскe моорадыр туттуруп алган Даш-оол эвес мен... Бир эвес ындыг амытан бар болза, бодунуң уунда-ла чор ыйнаан – деп, Максим айтырыгга дорт харыылаваан.

Оолдуң ындыг харыызындан Максимниң кымга-даа чугаалавас ча-жсыды бар деп Чойганмаа билип каан» (ШС К-Б 38).

Чойганмаа Кижиг-бүрүстүң дугайында медээни тып Максим сугга көргүзүп олар-биле деңгe сагыжы аарып турары дараазында одуругда: *«- Силергe солун чүвe көргүзейн – дээш, ноутбугун ажылдаткаш, интернетте сайттарның бирээзин ажыткаш: - Номчун көрүңер даан – диген.*

Максим номчуп көөргө, Кадыр-үзүк чайлагда кижжи-бүрүс деп амытан тыптып келгенин, ону көргөн-билген бис дээн кижилерниң ат-сывындан бээр бижип каан болган. Оларның аразында Максимниң, Долаананың, Даши-оолдуң дээш чайлагда аалдарда оолдар, уругларның чамдыызының аттары база бар»(ШС К-Б 38).

Клеткадан Дүктүг-оолду камгалаарынга Чойганмааның үлүг-хуузу база бар дээрзиниң бадыткалы:

«Кижжи-бүрүс минимместеп чыдырда, демир кажсаага аппарып сун алган...

- Ачаңга чугаала, Максим – деп, Чойганмаа сүмелээн. – Сээң ачаң дыка эки ийик чоп.

Максимниң арай-ла дидинмейн турарын билгеш, Чойганмаа:

- Чугаала даан. Ачаң бисти кончуvas-тыр ийи» (ШС К-Б 45).

Ийиги чергениң болгаш түр маадырлар кол маадырны болгаш чогаалдың идея-тематиказын болгаш сюжет, композициязын сайзырадырынга улуг салдар чедирген деп санап турар бис.

Ынчангаш ук тоожуларда чуруттунган овор-хевирлер онзагай болгаш өөредиглиг. Чүге дизе үстүнде көргенивис овор-хевирлерде төлептиг болгаш төлеп чок маадырларны чуруп көргүскөн. Ук маадырларның кылдыныгларындан номчукчу кижжи кайы-бир маадырга бодунуң хамаарылгазын илередир, эде кижизиттинип чоруй баар болгаш бодунга түңнелдерни кылып болур.

3.2. Фантастиктиг овор-хевирлер

Чогаалчы тоожуларының фантастика темазын улам делгемчидер сорулга-биле фантастиктиг овор-хевирлерни чураан.

Фантастиктиг овор-хевир дээрге чуртталгада бар бир-ле чүүлге чоок кылдыр чогаадып тургузуп каан овор-хевир болур. Шын чуртталгада чок-даа болза, чогаалчылар шынзыг, бүзүрениг кылдыр чогаалдарында чуруп көргүзер.

Ынчангаш Ш. Суванның фантастика темазынга бижиттинген чогаалдарындан ук омур-хевирлерни сайгарарын оралдашкан бис.

«Хүн-Херелден аалчылар»деп тоожузунда өске галактикадан ужартавакка ужуп чедип келген Каа биле Бииниң омур-хевирин киирген.

Каа биле Бииниң омур-хевирин дараазында үзүндүден көрүп болур: *«Каа биле Би Хүн-Херелден черже келген аалчылар. Олар бедик сынныг, кайызы-даа киноларда, солуннарда бижип турары ышкаш хеп чок, бөрт чок, хүн караанга бүлүртүңнеди кылаңайнып турар ак өңнүг костюмнар кедип алган. Черниң агаары оларга тааржыр (ШС X-XA 11).*

Космонавт-оолдар чүгле Черге келбээн, олар өске планеталарны кезип чораан деп чүүл дараазында үзүндүдө көстүп турар.

« – Черниң чурттакчыларының сайзырааны Черликтер планетазының чурттакчыларындан оранчок бедик, ынчалза-даа оларның-биле харылзажыры берге – деп, Би чугаалаан... Сактып кел даан. Черликтер планетазынга чоранывысты. Ооң чурттакчыларының чамдыызы бисти көрүп кааш, сонуургап кайгап турдулар, а өскелери моңнар тудуп алгааш, бисче халдап келдилер. Агаар камгалалы-биле дугланыпкаш, дезиптивис чоп» (ШС X-XA 5). Моон алгаш көөр болзувусса Каа биле Би изулуг космонавтылар болур.

Чеже-даа даштыкы омур-хевиринде кижилерден ылгалып турар демдек чок болза, олар улустуң бодалын челээш-монитор дузазы-биле билип ап турарлар.

«Билээнде компьютерниң база бир өөкчүгежсинге салаазын Би дегзиптерге, компьютер оолдуң бодалын дамчыдып берип, челээш-мониторга чуруп эгелээн. Сылдыстың бодалы челээш-мониторга мультфильм ышкаш караңайнып эртип турган. Оолдуң бодалын космонавтылар номчуп-даа, көрүп-даа четтигип олурганнар» (ШС X-XA 6). Ук үзүндүден космонавт-оолдарда фантастиктиг чүүл бар деп көрдүвүс. Каа биле Бииниң камгаланыр чүүлдери безин бир янзы. Олар агаар камгалалы-биле боттарын, өг-кораблин камгалап турарлар.

«Сактып кел даан. Черликтер планетазынга чораанывысты. Ооң чурттакчыларының чамдыызы бисти көрүп кааш, сонуургап кайгап турдулар, а өскелери моңнар тудуп алгааш, бисче халдап келдилер. Агаар камгалалы-биле дугланыпкаш, дезинтивис чоп» (ШС X-XA 5).

Агаар көжегези деп агаар камгалалы ышкаш фантастиктиг көжегелиг. Ол чүге дузалыг дээрге, агаар көжегезин ажытпас болза, оларның таваа көзүлбес азы бүлүртүң көстүр болур.

«— Агаар көжегезин ажыдывыт — деп, Биш чугаалаан. — Корабльди-даа, бисти-даа көргей аан. Бүлүртүң кылдыр көстүп турган «тавактың» даштыкы хевири хеп-хенертен кончуг тода апарганын Сылдыс эскерип каан. Корабль тавакка эвес, а өггө дөмей болган. Ооң кыдыглары чырып, иштинде ийи кижиниң барааны көстү берген. Оларның хевиринде кижиден ылгалыр онза чүү-даа чок болган. Ынчангаш Сылдыс көңгүс кортпаан, харын-даа кымнар боор деп улам сонуургай берген» (ШС X-XA 10).

Өг-корабльдин омур-хевирин фантастиктиг омур-хевирлерге хамаарыштырып турар бис. «Тавак бирде ужуп турар, аңаа Сылдыс сыңа берген хире улуг апарган. Бирде көөрге, тавак өг апарган болур» (ШС X-XA 19).

«Тавактың ужарының дүргени дээрге дендиш. Чүгле чүрек сишээр. Сылдыс быдаа ижер хамаанчок, ынаар дүже бербес дээш, тавактың эриинден туттунарынга өйлөшкен. Ооң эриинден харап көөрге, долгандыр сылдыстар кылаңайнып тургулаан. Ачамның чазап каан аяа канчап ужар апарган чоор, мен аңаа канчап сыңа берген кижини боор мен деп, Сылдыс элдепсинип боданган. Каа биле Биш ону ужар кылдыр хуулдурупканы ол бе? Канчангаш-ла көөрге, тавак өг апарган» (ШС X-XA 19).

Оолдун дүжүндө өө космосче ужуп бар чыдар, өөндө аптараларын безин бир тускай кылдыр бижээн. «Аптаралар телевизорлар апаргылаан, ында сылдыстар көстүп турган» (ШС X-XA 19).

«Өгнүң эжиин ажыткаш, бакылап көөрге, кылагар-кылагар сылдыстарлыг космоста, кинода чүве дег, ужудуп орар болганнар. Корабль-

өгнүң ужсуп оарының дүргенинден оолдуң чүрээ сиңейнип, серт кыннып, отту чаштап келген» (ШС Х-ХА 19). Ук үзүндүлөр өг-корабльдин овур-хевириңде фантастиктиг элементилер ажыглаттыңан деп чүүлдү бадыткап турар.

«Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожуда фантастиктиг овур-хевирлерни киригениниң сайгарылгазы.

Каа биле Бииниң овур-хевирлери Сылдыстың бодалыңдан көстүп келир. Оларның овур-хевири «Хүн-Херелден аалчылар» деп тоожуда ышкаш чураан. «Оларның овур-хевириңде кижилерден ылгалыр онзагай чүүлү-даа чок болган...Өгнүң ханазы ийи талазынче ажыттыңан соонда, бедик дурт-сынның ийи кижии оон үнүп келген...Кайызының-даа бөргү чок, хүн караанга бүлүртүңнеди кылаңайнып турар хеп кедип алган. Скафандр кетпээнин бодаарга, Черниң агаары оларга тааржыр болган-дыр – деп, Сылдыс бодаптарга, Тааржыр деп харыы келген» (ШС ХА-Б 12). Олар аңгы-аңгы черлерни база бөмбүрзекти эргип, байдалды эскерип чоруурлар. Бойдуска хоралыг чүүлдерни көрүп, ол дээш сагыжы аарып чоруур.

Сылдыстың дүжүңде инээ, Дөңгүр-Шилги, база скафандр кедипкен кылдыр фантастиктиг овур-хевирни кириген.

«Канчангаши-ла көрүптерге, авазының саап оарар инээ база скафандрлыг болган. «Дөңгүр-Шилгиге чүгө скафандр кедирип кааның ол, авай? – деп, Сылдыс айтырарга, авазы: «Дөңгүр-Шилги база космонавт инек-тир» - диген. Авазы инекти саап кааптарга, Дөңгүр-Шилги дээрже ужсуп үнө берген. «Дөңгүр-Шилги космоска оъттаар апарганы ол-дур аа! - деп, оол бодап каан» (ШС ХА-Б 27).

Дараазында фантастиктиг овур-хевирге, чаа технология, челээш-мониторну хамаарыштырып болур. Ооң дузазы-биле оолдуң бодалын билип ап база дүжүн көрүп турар.

«Сылдыс дүжүн чугаалаарга, челээш-мониторга ол чуруттунуп турган. Сылдыстарлыг дээрде ужсуп чоруур тавак эриңге олуруп алгаи, ооң иштинде быдааны шопулактар-биле узуп чип олулар боттарын көргөи, Каа

биле Би баарын кадыр каттыржып, харын-даа мырыңай черде чуглуп чытканнар. Челээш-мониторга бодунуң дүжүн көөрге, оолга база хөктүү аажок болган. Сактырга, бир-ле мультфильм көрүп олурар ышкаш. Сылдыс дүжүн чугаалап доозунтарга, челээш-монитор өже берген» (ШС ХА-Б 31).

Агаар бөмбүү деп бир дузалакчызының овур-хевири минчаар дамчыткан.

«- Хойларым кадат чок кааптар эвес мен – деп, оол муңгак чугаалаан. – Олар тоо быдарап чоруй баар. Бо удаадаужуп шыдавас-тыр мен...сээң хойларың кадат чок кагбас бис... Кадарчы арттырып каар бис.

- Кандыг кадарчы?! – деп, Сылдыс элдепсинип айтырган.

Каа билээндэ компьютерге дээптерге, мөңгүн суу дег мөндүгүр бөмбүкчүгөш агаарга көстүп клелген.

- Бо агаар бөмбүүнүң дузазы-биле чоок кавыга чүү бооп турарын, хойларыңның канчаар оъттап чоруурун көрүп чоруур бис – деп, Каа тайылбырлаарга, челээш-монитор агаарга хып, аңаа Ак-Баштыг, ооң баарында чайлаг, ында Сылдыстың ада-иезиниң аалы, оъттап чоруур хойлар көстүп келген» (ШС ХА-Б 34).

Өг-корабльдин овур-хевири база бир тускай кылдыр киирген. Ол улустуң бодалын билиптер, күзелдерин бүдүрүптер. Ону дараазында үзүндүдөн көрүп болур: «Каяа олуруп алыр аайын тыппайн долгандыр көөрге, кресло хевирлиг чүве ооң чанынга көстүп келген...

- Мындыг креслога олурар дээн сагыжыңны бистиң корабливис билип кааны ол-дур – деп, космонавт хүлүмзүрөөн. – Чаа технология-дыр. Агаарны тырып, бөдүүн эт-херексел кылыр. Олуруп саада.

- А бир эвес партага олуруксаар болзумза, база ындыг бе? – деп айтырган.

- Ийе – деп, Би харыылаан.

«Партага олурайн» деп Сылдыс бодаптарга, ооң чанынга парта көстү хонуп келген. Ол аңаа оожум олуруп алырга, ылап-ла партада олурар ышкаш болган, чүгле чымчаа аажок» (ШС ХА-Б 33).

Өг-корабльдиндаштыкы овур-хевири бир янзы кылдыр көргүскөн:

«Өг-корабльдин ханазы янзы-бүрү өңнерлиг чивеңейни берген. Оол серт кынып, аткаар атпаш дээн. Ооң бүгү боду шилден бүткен ышкаш. Шалазы-даа, ханалары-даа, дээвири-даа. Оларны өттүр ак беш-адыр баштыг Ак-Баштыг, чайлаг, далыгырда тайгалар, дээрде булуттар тода көстүр болган. Корабль иштинде эвес, а тоолдада хуулгаазын шил өг иштинде агаарда ужудуп чоруур ышкаш кындыр оолга сагындырган. «Бистиң өөвүс бо корабль ышкаш болган болза аа!» - деп бодаптары билек, корабльдин ишти чырыткылаңайнып, Сылдыстың ада-иезиниң өөнүң ишти-биле дөмей апарган. Антаралар, үлгүүр, ожук безин ол-ла олчаан көстүп келген...» (ШС ХА-Б 34).

Бодалды номчуп, дилеп шыдавас кылдыр база кылып болурун Каа биле Бии чугаалап турар. Ону дараазында одуругдан көрүп болур бис:

«- Мээң одал-сагыжымны өттүр-ле билип каар бе! – деп, Сылдыс хомудай берген.

- Буруулуг болдувус – деп, Бии чугаалаан. – Бодал чажсырар аргазын айтып берээл. Мээң бодалымны кым-даа билип шыдавас ужурлуг деп кончуг күштүү-биле бүгү мага-бодуң, хан-дамырың, мээ-медерелиң-биле бодап ал – ол-ла. Кым-даа сээң бодалыңны билип шыдавас. Дыка күштүг компьютер безин. Компьютерни башкарар бодалың чиге болгаиш тодаргай болур ужурлуг. Корабльдин ишти чүгө сээң өөң ишти-биле дөмей апарган дээрге, сээң бодалың корабль-биле харылзаалыг болган...»(ШС ХА-Б 35).

Тавакты хемчээлинге фантастиктиг чүүлдү кииргенин дараазында одуругдан көрүп болур бис: *«Шаг шаагда болган чүве дээр-ле болгай – деп харыылаан. – Хүн-Херелдин космонавтылары Ак-Баштыгның чанынга ужуп келгенде, бо черге кончуг шуурган-хаттыг соок үе дүшкен чүве-дир. Мал-маган чудап, кырылгаиш туруп берген. Кижилер база өлүп эгелээн. Ынчангаиш маңаа турган аалдарның иштин, оларның мал-маганын космос кораблинге сыңар шаа-биле чүдүргөиш, Хүн-Херелче ужупкан деп төөгүдө айтып каан.*

Бистиң өгбелеривис ол-ла хевээр Хүн-Херелге чурттай берген» (ШС ХА-Б 67).

Агаар камгалалының онзагайы:

«- Кортпас сен аа, Сылдыс – деп, Каа сагындырган. – Черниң тырың агаар шуглаан, ооң орбитазындан хөй космос корабльдери, янзы-бүрү спутниктер аразы-биле эртерде, корабльди даштыкы дыгый агаар-камгалал-биле дуглап алыр бис.

Өг-корабльдин ишти бүлүтүң апарган – агаар-камгалал-биле дугланыпканын Сылдыс билип каан. Үр-даа болбаанда корабльдин ишти чырый берген» (ШС ХА-Б 37).

Кораблинге хүннүң чалыны, чылыг энергия херек деп чүүл дараазында үзүндүдө: *«Улуг үүлө буткен болганда, Хүнче чоокишулап, корабльге чылыг энергиязын чыып алыр-дыр – деп, Би чугаалаан. – Курлавыр эвээжсей берген боор. Корабльдээрже кончуг дүрген дүндүүштелдир бедип эгелээн. Хүннүң чалыны кайы хире изип оарарын компьютер айтып турган. Хүннүң чалыны чылыг энергиязын дүрген чыып ап болурунун деңнелинге чедир изип кээрге, компьютер корабльди чаңгыс черге доктаадып, энергия чыыкчызын ажылдадыпкан. Кораблдин даштыкы каъды өртең кара өңнүг апарган соонда, Хүннүң чылыгы энергия бооп, үүжселеттинип эгелээн» (ШС ХА-Б 69).*

Ак-Баштыгның овур-хевири база-ла фантастика элементилерин ажыглап тургаш чураан: *« - Ак-Баштыг – кылымал даг-дыр ийин – дей каапкан... Ак-Баштыгның иштинде корабльдерни силерге көргүзүп, оларның башкарылга системаларынга силерниң угаан-медерелиңерниң күжүн кирип каар бис – деп, Каа чугаалаан» (ШС ХА-Б 101).*

Оон аңгыда ол бүгү сагыш-сеткили-биле бүзүрөптер болза боду-ла ажыттына бээр:

«- Ак-Баштыг, Ак-Баштыг,

Ак сеткилдиг бараалгап келдивис.

Чалым-хая, бодуң ажыттынып,

Чаагай буяның хайырлап көр – деп чугаалангаи, мөгеерге, чалым-хая дааи чок ажыттына берген» (ШС ХА-Б 103). Бо үзүндүдөн Ак-Баштыгының овор-хевири чурруда автор тыва тоолда ышкаш тывызыксыг арга-биле дагны ажыттына бээр кылдар фантастиктиг элемент киирген деп көрдүвүс.

«Киж-Бүрүс» деп тоожуда чогаалчы киж-бүрүстүң овор-хевири фантастиктиг овор-хевир кылды киирген.

Киж-бүрүс – чүгле арнында дүк чок, арткан мага-боду хүреңзимээр дүктүг киж дүрзүлүг амытан, арай чаяннадыр чиктии сүргей маңнаар, оолдун арныче дорт көрүп шыдакас, дурт-сыны Максимден бедивес, хар-назыны база-ла ооң үе-чергези хире. Киж-бүрүс кижизиг, биче сеткилдиг, улус коргудар деп сеткили чок, чаптанчыг. Ол улус-биле бодал таварыштыр харылзажып турар. Оол киж-бүрүске Дүктүг-оол деп атты берген.

Киж-бүрүстүң овор-хевири дамчыштыр автор дараазында фантастиктиг чүүлдерни киирген. Ол улустуң бодалын билип каар, бодал таварыштыр харылзажыптар.

«Ооң бодалын билген-даа дег, киж дүрзүлүг амытан оолдан ырадыр олуруп алган. «Кандыг-ла бир арга-биле аравыста чугаалажып оар-даа ышкаш бис» деп бодай каапкаш, ооң-биле чөпиээрешкен бодалды ол-ла дораан Максим билип каан. А канчаар билип каанын оол тода билбейн, аңаа чүгле элдепсинген» (ШС К-Б 9).

«Бо амытан мээң-биле бодал дамчыдып чугаалажып оар ышкажыл» деп билип кааш, олче Максим көрүп кээрге, демгизи аңаа чөпиээрешип, бажын согаңнаткан» (ШС К-Б 9).

Чүгле кижилерниң бодалын билип харылзажыптар эвес, ол дириг амытаннар-биле база бодалтаварыштыр харылзажыр деп чүүл дараазында үзүндүдө көстүп турар: *«Аалче кирип туруңда, ыттар чүге сени ээрбедилер? – деп, Максим айтырган.*

- Максим биле Долаана эштеримниң турлаанга хора чедирбес мен. Сүт ижиксей бердим. Чүгле савада сүт ап алгаи чоруй баар мен деп ыттардан дилээримге, олар ээрбеди – деп, Дүктүг-оол тайылбырлаан. – Олар база сүт

ижи́ксей бээрге, саваларның бирээзин шыкка тургузуп каарымга, ыттар ону ижи́п чыдып кагдылар» (ШС К-Б 25).

Клетка иштинде киж-бүрүстү камгалап алырда, шупту улустуң Дүктүг-оолду камгалап алырының дугайында бодап алганы изиг күзели. Киж-бүрүс ол чүүл-биле улустуң какпазындан камгаланып үнүп келир.

«Одагда кижилерни коргутпаңар – дээн. – Мени хостап алыр дээн силерниң күзелиңер күжү-биле бо кажсаадан үне берип болур-дур мен.

- Мээң чоогумга шупту чедип келгеш, мени бо демир кажсаадан үне берзин деп бүгү-ле сагыш-сеткилиңер-биле чаңгыс демниг күзептиңер. Силерниң күзелиңерниң күжүңге бодумнуң күзелимниң күжүн демнеш-тирипкеш, ылап-ла үне бээр мен – диген. - Бодал дыка күштүг деп билир ийик сен чоп. Күзелдиг бодал оон-даа күштүг» (ШС К-Б 49).

Дүктүг-оолдуң окур-хевирин фантастика элементилерин ажыглап чураан, ынчалза-даа киж-бүрүс чеже-даа амытан болза ол кижилер дег чарт угаанныг, муңгарап, өөрүп билир, өөрзүрөк кылдыр бижээни онзагай.

Ынчангаш үстүнде көргенивис тоожуларда онзагай чүүл болза, чогаалда чуруттунган маадырлар бот-боттарының аразында бодал таварыштыр харылзажып турары. Фантастиктиг окур-хевирлер тоожуларда ук теманы улам ханыладып, уругларга онзагай солун номчуштуг болдуруп турар.

Ниитизи-биле, фантастиктиг окур-хевирлер уругларның чогаадыкчы чоруун, угаан-бодалын сайзырадырынга улуг салдарлыг деп түңнелге келдивис.

3.3. Улуг кижилерниң окур-хевирлери

Тыва уруглар чогаалында улуг кижилерниң окур-хевир аныяк өскенге мөзү-шынар кижизидилгезинге үлегер чижек болуп, киж кылдыр хевирлеп, хей-аъдын көдүрүп, чонунуң ёзу-чаңчылдарын дамчыдып турар кылдыр чуруттунган. Оларга М. Кенин-Лопсанның «Хайыралыг Калчан-Шилгиде» Эртине кырган, «Калдаракта» аңчы Мыйыт, К. Чамыяңның «Мөнгүн

отгукта» төөгү башкызы Кара-оол Салчакович дээш оон-даа өскелер [Чамзырын 2009: 71].

Ш. Суванның тоожуларында база-ла бичии чаштар-биле оларның ада-иелериниң овор-хевирлерин киирген.

«Хүн-Херелден аалчылар» болгаш «Хуулгаазын Ак-Баштыг» деп тоожуларда уруг кижилерниң овор-хевирлеринге Сылдыстың ада-иези болгаш клазының башкызы хамааржыр.

Сылдыстың ада-иези малчыннар. Авазы хамык чүүлдү чоокка алыр, оглу дээш сагыш аарыыр, дораан-на чүү болганын айтырып көөр, артыш кыпсып коданын арыглаар. Олар Сылдыска бүзүревейн турарлар. Оглунуң чугаалап турар чүүлдерин чоокка ап девидеп турар, соонда кээп Сылдыс биле Айдың бүзүрөп шыдапканнар.

«*Хой кадарган кижии аштай берген боор сен*» (ШС Х-ХА 14). Кандыг-даа ава кижии ажы-төлүн бодап, сагыш човап чоруур. Бо үзүндүде база-ла ындыг.

Сылдыс авазынга «тавак» көргенин чугааларга авазы бүзүревээн. Авазының оглунуң чугаазын херекке албайн, бужурганып турарын дараазында домакта: «- *Дыңнаарга, оларның ушпас, барбас-чорбас чери чок апарган улус чорду – деп, авазы оглунуң чугаазын херекке-даа албаан*» (ШС ХА-Б 17).

«- *Анчыг кылынма! Сүт-даа кижиге орта саартпас. Бир-ле чүве тып алган чоруур бо – деп, авазы бужурганган. – Одар-белчиирге космонавтылар чүге хонуптар чүвөл. Сээң хоюң бажсын дозуп бээр дээн эвес*» (ШС ХА-Б 17).

«*Дадайым ий – деп, авазы девидеп-ле үнген. – Оглумнуң чугаазын дем-не чүге херекке албаан кижии боор мен. Мелегейимни көрем. Каям, оглум, карактарың!*» (ШС Х-ХА 16). Девидээчел, сагыш човаачал шынарларын ук үзүндүде бижээн.

Ол хамык чүүлдү чоокка алгаш артыш-айдызын кыпсып коданын арыглаарын дараазында үзүндүде: «*Оглувусту багай хат-казыргы тавараан чадавас-тыр Антара иштинде артышты дүрген ужулгаи, көске*

өрттедивит. Оглувусту, өг иштин, аал-кодан девискээрин артыштаалы. Оон башка куду чайлай берзе канчаар сен. Чугаазының уг-иши безин өскерли берген оол ышказыл» (ШС X-XA 17).

Сылдыстың ачазы баштак, биче сеткилдиг, дузааргак кылдыр ооң кылдыныгларындан болгаш чугаазындан билип алып бис:

«– Аваң оглунга чүгө бүзүревес кижиге боор, оглум – деп, ачазы база оглунуң чугаазын херекке албаан. Хой кадарып чорааш, кижиге бүрүзү космонавтыларга дужар эвес. Ачазы аңаа бүзүревейин баар деп, Сылдыс черле бодаваан...» (ШС X-XA 17). Оглун чазыктырып көгүдөр дээш «*кижиге бүрүзү космонавтыларга дужар эвес*» деп харыылааш оглун көгүдөр.

«– Бистиң одарывысты космодром кылып алган-дырлар аа – деп, ачазы баштактанган» (ШС X-XA 17). Баштак деп шынары ук домакта бадыткаттынып турар.

«– Сен база бүзүревес кижиге ышказыл сен – дээш, Сылдыстың караанга чаш бүлдеңейни берген.

– Бүзүрээр кижиге-дир мен ийин, оглум – деп, ачазы оглун бодунче чыыра тудуп куспактаан» (ШС X-XA 17). Оглунуң хомудай бергенин ооң караандан көрүп, оглун чазыктырып оглун чыыра тудуп куспактап турарындан ооң эриг баарлыын көрүп болур бис.

Ук тоожуларда кирген база бир улуг кижиниң овур-хевири дээрге Сылдыстың клазының башкызы. Ол оолду мактаза-даа, ук темага чогаадыг аарышпас дээш демдээн бадырган. А шыны херек Сылдыстың чайгы үеде таварышкан онзагай таварылгазы ол. Ол дугайында башкызы бүзүревээн: *«Кызып өөренир болза, фантастиктиг чогаалдар бижиир чогаалчы Сылдыстан үнүп болур-дур» – деп мактаза-даа, бердинген темага чогаадыг биживээни дээш демдээн кудулажып каан» (ШС X-XA 23).*

«- Хөлүн эрттир хөөреди бербе даан, Сылдыс – дээш, ооң чогаадыг бижип каан кыдыраажын класска көргүскеш: - чогаадыкчы хөөнүн улам сайзырадыр болза, фантастиктиг чогаал бижиир салым-чаян Сылдыста бар хире-дир – диген» (ШС XA-B 48).

«Ада-иези безин бүзүревейн турда, клазының башкызы бүзүревейн канчаар» (ШС ХА-Б 49) – деп, оол муңгарай берген.

«Кижиги-Бүрүс» деп тоожуда улуг улустуң омур-хевиринге Максимниң ада-иезиниң омур-хевирин болгаш эртемденнер хамааржыр.

Максимниң авазы уруг-дарыын сургап чагып чоруурун дараазында одуругдан билип алып бис.

«- Угааны багай кижиги-биле кайы хамаанчок үрелдешпес деп силерге чугааладып чоп – деп, шыжыга берген. – А сен, хөөкүйнү, шолалап турар-дыр сен»(ШС К-Б 12).

Ажы-төлүн көгүдүп, эптиг-чөптүг сургап турары дараазында үзүндүдө:
«Акың сени шоотпаан, чаптап каттырган кижиги ышказыл. Сээң чугааң дыңнааш, чамдык кижилер каттыржы бээрге, чүү каттырынчыг болганын айтырып ап чор. Арыг тывалаарыңга дуза боор»(ШС К-Б 22).

Максимниң ачазын баштак, эриг баарлыг, дузааргак деп чуруп көргүскен. Ону дараазында үзүндүдөн көрүп болур бис: *«Ачазы оглунуң каттырымзап ораарын көргөш:*

- Мээң оглум чогаалчы болур чыгыгы. Сагыжында бир-ле чүве кирип олур. Ам база каткы-итки үндүрер хире апарды ышкаш – деп, эргеледи чугаалаан» (ШС К-Б 25).

Максимниң ачазы дег эриг баарлыг, кижизиг кижиги чок. Оларның дилээн чүүлүн чажам дивейн кылып берип чоруур болгаш Дүктүг-ооду камгалап алырынга үлүг-хуузун кириштирген.

«Одаг чырыыңга бараанын көөрүмгө, кижиги-бүрүс амытан бичиш дүктүг оол дег ышказыл, силерниң үе-чергеңер – деп, ачазы кээрген чугаалаан. – Ону дүрген хостааш, тайга-таңдызынче салыптар-дыр. Аңаа хостуг-шөлээн чурттап чорзун. Кижилер чанынче душ бооп азып кээп, силерге хей-ле душкан-дыр ол. Анаа-ла чораан амытанны адып боолап, демир-дес иштинге суккан херээ чүү боор. Адыгуузун амытандан артык араатан кижиги дижири черле анаа эвес» (ШС К-Б 48).

Ооң ангыда эртемденнерниң багай салдарын киирген. Чүге дизе кижибүрүстү клеткага суп алганы бичии чаштарның психологиязынга багай чүүлдү чедирген деп санап турар бис.

«Шинчилекчи эртемдээннерниң турлаанның чоогунга олар дуюкаа чедип кээрге, демгилери одагга чем хайындырып турганнар. Одаг чоогунда шаараиш демир кажсаа иштинде кижибүрүс дүрүжүп алгаи чыткан» (ШС К-Б 47).

«Эртемдээннер эртен эрте оттуп келгеш, дүүн тудуп алганы кижибүрүстү барып көөрге, кажсаа ишти куруг, ында чүгле кинчилер чыткан. Кижибүрүстү бектеп каан демир кинчилер-даа, ону суп каан демир кажсаа-даа, ооң шоочазы-даа бүдүн болган. Кажсааны долгандыр кылаштап көөрлерге, ис-даи-даа чок. Чүнү-даа үревейн, кижибүрүс кинчилерден канчап хосталып алган, кажсаадан канчап үне берген!? Пат кайгап кааннар. Агаарга эсти берген чүве-биле дөмей-ле! Ам канчаар боор, ол чоок-кавызындан арга-чадаарда дилеп көөр дээш, эртемдээннер тоо быдарадыр чорупканнар» (ШС К-Б 51).

«Хүн-Херелден аалчылар», Хуулгаазын Ак-Баштыг», “Кижибүрүс” деп чогаалдарда улуг улустун овор-хевирлеринге Сылдыстың болгаш Максимничава, ачазы, Сылдыстың клазының башкызы, эртемдээннер кирген. Чуруттунган улуг кижилерниң овор-хевирлери чогаалдың идея-тематиказын, сюжеттиг шугумун сайзырадырынга болгаш элээди назынныг оолдарның овор-хевирин ажыдарынга улуг салдар чедирген деп түңнелге келдивис. Олар бичии уругларның кижизидилгезинге, аажы-чаңын болгаш мөзү-бүдүжүн хевирлээринге, эки бакты ылгап билиринге өөредип турар.

Ынчангаш тоожуларда чуруттупган кол, ийиги чергениң, түр, фантастиктиг маадырларның овор-хевирлери фантастика темазын ханыладып, чүгле уругларга эвес, харын-даа ада-иелерге болгаш улуг кижилерге тоожуларны солун номчуштуг номчуурунга идигни берип турар деп санап турар бис.

Ниитизи-биле, Ш.Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар», «Хуулгаазын Ак-Баштыг», «Кижиг-Бүрүс» деп тоожулары утказы болгаш тургузуу, чуруттунган маадырлары-биле тыва уруглар чогаалының төөгүзүңге фантастиктиг чогаалдарның үлөгерлери болуп артар деп санап турар бис.

Түңнел

Доозукчу квалификастыг ажылывыска “Ш.Суваңның проза чогаалында фантастика темазын чырытканы” деп теманы сайгарып көрдүвүс.

Шаңгыр-оол Монгушович Суваң – амгы тыва литературада үениң чидиг айтырыгларын көдүрүп чоруур, ылаңгыя уруглар чогаалында туружун тып алган көскү чогаалчыларның бирээзи, Тываның улустуң чогаалчызы, прозачы, шиичи, шүлүкчү, журналист, очулдурукчу.

Бирги эгеде чогаалчының чогаадыкчы ажил-чорудулгазын сайгарарын оралдашкан бис. Чогаалчы чогаал ажылынче баштай шүлүкчү, ынчалза-даа проза чогаалынче уруглар чогаалчызы бооп кирген. Уругларга «Хүн-Херелден аалчылар», «Тоол чурттуг оол» деп чогаалдар чыындыларында янзы-бүрү темалыг чечен чугаалар болгаш «Чагаа» деп кыска тоожу бижээн.

Ш. Суваң уруглар чогаалын бижип чоруй, улуг улуска проза чогаалдарынче шилчээн. «Кижин араатан», «Туматтар», «Хемчик нояны» дээш оон-даа өске чогаалдарны бижээн. Амгы үениң социал байдалын «Кижин халавы» деп тоожузуңда чырыткан.

Ш. Суваң – элээн ханы көрүштүг, дыңзыг үннүг прозачы, амгы үеде он бир номнуң автору.

Ийиги эгеде тоожуларда фантастика темазын чырытканын сайгарган бис. Фантастика темазының үнген дөзү улустуң аас чогаалы, ылаңгыя хуулгаазын тоолдардан дөзүн алган. Ш. Суваң фантастика темазыңа «Хүн-Херелден аалчылар», «Хуулгаазын Ак-Баштыг», «Кижин-Бүрүс» деп тоожуларны бижээн. Ук тоожуларның онзагай чүүлү дээрге маадырларның бодал таварыштыр чугаалажып турары. Сайгарган тоожуларывыста фантастика темазы утказында болгаш тургузуунда чедимчелиг чырыттыңан деп санап турар бис..

«Хүн-Херелден аалчылар» (1992), «Киж-Бүрүс» (2010), «Хуулгаазын Ак-Баштыг» (2017) – бо фантастиктиг чогаалдар тыва фантастиктиг чогаалдарның үлегерлери болуп артып каар.

Үшкү эгеде чуруттунган омур-хевирлерниң сайгарылгазын кылдывыс. Тоожуларда ниитизи-биле 23 омур-хевир чуруттунган. Оларны И. Федотовтуң ажылынга даянгал кол, ийиги чергениң, түр болгал фантастиктиг база улуг кижилерниң омур-хевиринге хуваап сайгаргал, олар фантастика темазын делгемчидип ажыдарынга улуг салдарлыг болган деп түңнелге келдивис.

Ниитизи-биле, Ш.Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар», «Хуулгаазын Ак-Баштыг», «Киж-Бүрүс» деп тоожулары утказы болгал тургузуу, чуруттунган маадырлары-биле фантастика темазын ханызы-биле ажыдып, тыва уруглар чогаалының төөгүзүнге фантастиктиг чогаалдарның үлегерлери болуп артып каар деп түңнелге келдивис.

Литература даңзызы

1. Абрамович, Г. Л. Введение в литературоведение: учебник для педагогических институтов : монография / Г. Л. Абрамович. – Москва : Просвещение, 1979. – 398 с. – Текст : непосредственный.
2. Анненский, И. Ф. О формах фантастического у Гоголя : монография / И. Ф. Анненский. – Москва : Наука, 1979. – с. 48-50. – Текст : непосредственный.
3. Аникин, В. П. Русская народная сказка: пособие для учителей : монография / В. П. Аникин. – Москва : Просвещение, 1977. – 208 с. – Текст : непосредственный.
4. Аристотель. Поэтика. Риторика / Перевод с древнегреческого Олега Цыбенко. – Москва : Лабиринт, 2000 – 224 с. – Текст : непосредственный.
5. Бады-Мөнгө, Е.Т. Национальное своеобразие художественной детали в тувинско прозе: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук : 10.01.02 / Бурятский государственный университет. – Абакан, 2004. – 19 с. – Текст : непосредственный.
6. Балданов, С. Ж. Литература народов Сибири : этнотрадиция, фольклорно-этнографический контекст / С. Ж. Балданов, Б. Б. Бадмаев, Г. Ц.-Д. Буянтуева; Федеральное агентство по образованию, Бурятский государственный университет. – Улан-Удэ : Издательство Бурятского государственного университета, 2008. – 303 с. – Текст : непосредственный.
7. Белинский, В. Г. О детской литературе : Сборник / В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов ; Составитель и примечания С. Шиллегодского ; Дом детской книги Детгиза. – Москва : Детгиз, 1954. – 432 с. – Текст : непосредственный.
8. Далгат, У. Б. Литература и фольклор. Теоретические аспекты : монография / У. Б. Далгат. – Москва : Наука, 1981. – 303 с. – Текст : непосредственный.

9. Дамбу, Ч. Карак чажы келир-дир: Ш. Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар» деп номунуң дуг-да / Ч. Дамбу. – Текст : непосредственный // Шын. – 1992. – 23 Июль. – С.5.

10. Донгак, Р. М. Чогаалдарны номчуп ора... Литература публицистиг чүүлдер / Р. М. Донгак. – Кызыл : Тываның ном үндүрерчери, 2014. – С. 100. – Текст : непосредственный.

11. Доржу, К. Б. Тыва чечен чогаал сөзүглелиниң филологтуг сайгарылгазы эртем ажылдарының чыындызы : монография / К. Б.Доржу ; Тываның күрүне университеди, Тыва филология болгаш ниити дыл эртеминиң кафедрасы. – Кызыл : Тувинский государственный университет, 2014. – 233 с. – Текст : непосредственный.

12. Доржу, К.Б. Даңгынананың омур-хевири: авторнуң тывыжы болгаш тывызы (Н. Кууларның «Мээң таныжым – таңды ээзи Даңгына» деп тоожузу) // Научные труды Тувинского государственного университета Вып. XI. Том I / К. Б. Доржу ; Тувинский государственный университет. – Кызыл : РИО Тувинского государственного университета, 2013. – С. 132-135.

13. Доржу, К. Б.Тыва чечен чогаал сөзүглелиниң филологтуг сайгарылгазы. Эртем ажылдарының чыындызы. Немелде болгаш эдилгелиг 2-ги үндүрүлгези / К.Б. Доржу ; Тываның күрүне университеди, Тыва филология болгаш ниити дыл эртеминиң кафедрасы. – Кызыл : Тываның күрүне университеди, 2018 – 200 с. – Текст : непосредственный.

14. Доржу, Ч. М. Тыва уруглар чогаалы / Ч. М. Доржу, М. Д. Доржу ; Тувинский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории – Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 1987. – 224 с. – Текст : непосредственный.

15. Есин, А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения : учебное пособие для студентов и преподавателей филологического факультета, учителей-словесников : монография / А.Б. Есин. – Москва : Флинта, Наука, 2000. – 248 с. – Текст : непосредственный.

16. Зельцер, Л.З. Символ – инструмент анализа художественного произведения : учебное пособие по спецкурсу : монография / Л. З. Зельцер. – Владивосток : Издательство Дальневосточного Университета, 2004. – С. 35. – Текст : непосредственный.

17. Зубакин, Ю. Ю. Применение фантастических допущений в курсе «Развитие творческого воображения : монография / Ю. Ю. Зубакин. – Москва : Высшая школа, 2006. – 264с. – Текст : непосредственный.

18. История тувинской литературы / А. С. Донгак [и др.] ; ответственный редактор К. А. Бичелдей. – Новосибирск : Тувинский институт гуманитарных исследований : Издательство Сибирского отделения Российской академии наук, 2013. – 264 с. – Текст : непосредственный.

19. Калзан, А. К. Амыдырал болгаш литература : монография / А. К. Калзан. – Кызыл : Тываның ном үндүрерчери, 1980. – 272 с. – Текст : непосредственный.

20. Калзан, А. К. Өзүлдениң демдектери : монография / А. К. Калзан. – Кызыл : Тываның ном үндүрерчери, 1991. – 300 с. – Текст : непосредственный.

21. Коменский, Я. А. Избранные педагогические сочинения: в двух томах / Я. А. Коменский ; под редакцией А. И. Пискунова (ответственный редактор) [и др.]. – Москва : Педагогика, 1982. – 656 с. – Текст : непосредственный.

22. Куулар, Д. С. Уругларга чогаалдар очулгазының айтырыглары : монография // Төөгү болгаш амгы үе / Д. С. Куулар. – Кызыл : Тываның ном үндүрерчери, 1982. – С. 113-119. – Текст : непосредственный.

23. Лойтер, С. М. Русский детский фольклор и детская мифология : монография / С. М. Лойтер ; Министерство образования Российской Федерации. Карельский государственный педагогический университет. – Петрозаводск : Карельский государственный педагогический университет, 2001. – 293 с. – Текст : непосредственный.

24. Лотман, Ю.М. Структура художественного текста : монография / Ю. М. Лотман. – Москва : Искусство, 1970. – 384 с. – Текст : непосредственный.

25. Олди, Г.О. Фантастическое допущение – мир фантастики : монография / Г. О. Олди. – Москва : Высшая школа, 2007. – 432 с. – Текст : непосредственный.

26. Осьмакова, Л. Н. О поэтике «таинственных» повестей И. С. Тургенева // И. С. Тургенев в современном мире / под редакцией С. Е. Шаталова. – Москва : Наука, 1980. – С. 98. – Текст : непосредственный.

27. Салчак, В. С. Тыва чогаалчылар дугайында демдеглелдер : монография / В. С. Салчак ; Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институту. – Кызыл : Аныяк, 2000. – 66 с. – Текст : непосредственный.

28. Самдан, З. Б. Избранные научные труды. Тувинская словесность : миф-сказка-литература / З. Б. Самдан ; составители У. А. Донгак, Ч. Ч. Норбу; главный редактор Е. Д. Монгуш; ответственный редактор К. А. Бичелдей. – Кызыл : Журналист, 2011 – 295 с. – Текст : непосредственный.

29. Самдан, З. Б. От фольклора к литературе / З. Б. Самдан. – Кызыл : Тувинское книжное издательство, 1987. – 80 с. – Текст : непосредственный.

30. Сандю, С. Утказы – кижизидилге: Ш. Суваңның «Хүн-Херелден аалчылар» деп номунун дуг-да / С. Сандю. Текст : непосредственный // Шын. – 1992. – 23Апр. – С. 6

31. Серен-оол, Ч. С. Уруглар прозазында базымнар // Чогаал дугайында демдеглелдер / Ч. С. Серен-оол. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1986. – С. 41 - 66. – Текст : непосредственный.

32. Сувакпит, О. О. Тувинская детская литература: сборник избранных произведений для школьников : монография / составил О. О. Сувакпит. – Кызыл : Тувинское книжное издательство, 1998. – 176 с. – Текст : непосредственный.

33. Тодоров, Ц. Введение в фантастическую литературу / Ц. Тодоров ; Перевод с французского Бориса Нарумова. – Москва : Дом интеллектуальной книги, 1999. – 143 с. – Текст : непосредственный.

34. Томашевский, Б. В. Теория литературы. Поэтика : монография / Б. В. Томашевский. – Москва : Аспект-Пресс, 1999. – С. 117. – Текст : непосредственный.

35. Хадаханэ, М. А. Литературная Тува : монография / М. А. Хадаханэ. – Кызыл : Тувинское книжное издательство, 1986. – 124 с. – Текст : непосредственный.

36. Хадаханэ, М. А. Тувинская проза / Под научной редакции З. С. Кедринной ; Тувинский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. – Кызыл : Тувинское книжное издательство, 1968. – 131 с. – Текст : непосредственный.

37. Хализев, В. Е. Теория литературы : учебник для студентов вузов : монография / В. Е. Хализев. – Москва : Высшая школа, 2004. – С.400. – Текст : непосредственный.

38. Хализев, В. Е. Теория литературы : монография / В. Е. Хализев ; Российская академия наук – Москва : Высшая школа, 1999. – С.27. – Текст : непосредственный.

39. Ховалыг, М. Б. Писатели Республики Тыва : монография / Автор-составитель М. Б. Ховалыг. – Кызыл : Новости Тувы, 2000. – 56 с. – Текст : непосредственный.

40. Чамзырын, Е. Т. Детские прозаические произведения Ш. Суваң. – Текст непосредственный // Улуг-Хем. – 2009. – № 2. – С. 100-106.

41. Чамзырын, Е.Т. Зарождение тувинской детской прозы // Становление и развитие науки в Туве. 1 часть : монография / Е. Т. Чамзырын. – Кызыл : Тувинское книжное издательство, 2000. – С. 107-110. – Текст : непосредственный.

42.Чамзырын, Е.Т. Роль народной поэтики в развитии тувинской детской прозы // Гэсэриада и аспекты ее изучения к культуре народа /

редколлегия : Ц.З. Доржиев (ответственный редактор) [и др.] – Улан-Удэ : Издательство Бурятского государственного университета, 2003. – С. 127-139. – Текст : непосредственный.

43. Чамзырын, Е.Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы : монография / Е. Т. Чамзырын. – Кызыл : Республиканская типография, 2009. – 158 с. – Текст : непосредственный.

44. Чамзырын, Е.Т. «Чагаа» - мөзү-шынар дугайында тоожу / Е.Т. Чамзырын. – Текст : непосредственный // Улуг-Хем. – 2010. – № 5. – С. 121-133.

45. Чернышева, Е. Г. Проблемы поэтики русской фантастической прозы 20 - 40-х годов XIX века: монография / Е. Г. Чернышева ; Министерство образования Российской Федерации Московский педагогический государственный университет. – Москва : Прометей, 2000. – 143 с. – Текст : непосредственный.

46. Щупов, А. О. Фантастическое начало в реалистической литературе, или о были и небыли... / А. О. Щупов // Детская книга: мир фантастики: материалы VII Всероссийской научно-практической конференции, 15 мая 2014 года. – Нижний Тагил, 2015. – С. 103-109. – Текст : непосредственный.

Словарьлар, энциклопедиялар

1. Комбу, С. С. Тувинская литература: словарь / под редакцией Д. А. Монгуша, М. Л. Трифионовой. – Новосибирск : Наука, 2012. – 360 с. – Текст : непосредственный.

2. Краткий словарь литературоведческих терминов // составители Л. Тимофеев, Н. Венгров, – Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство, 1958. – С. 294. – Текст : непосредственный.

3. Лингвистический энциклопедический словарь / редактор В. Н. Ярцева. – Москва : Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с. – Текст : непосредственный.

4. Литературный энциклопедический словарь / подготовил. Е. И. Бонч-Бруевич [и др.] ; под общей редакцией В. М. Кожевникова, П. А. Николаева.

– Москва : Современная энциклопедия, 1987. – 750 с. – Текст : непосредственный.

5. Русско-тувинский словарь / под редакцией Д. А. Монгуша. Москва: Русский язык, 1980. - 560 с. Текст : непосредственный.

6. Танова, Е. Д. Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулгазы : энциклопедиктиг тайылбырлар / Е. Д. Танова, – Кызыл : ОАО «Тываполиграф», 2013. – С.156. – Текст : непосредственный.

7. Толковый словарь тувинского языка // под редакцией Д. А. Монгуша. Т. II. – Новосибирск : Наука, 2011. – 599 с. – Текст : непосредственный.

Сөзүглелдер

1. Ш. Суваң. Хүн-Херелден аалчылар. Шии. Чечен чугаалар / Суваң Ш ; Тываның ном үндүрер чери. – Кызыл, 1992. – Ар. 4-64. – Текст : непосредственный.

2. Ш. Суваң. Кижиг-Бүрүс / Суваң Ш ; Тываның Ю. Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери. – Кызыл, 2010. – 88 ар. – Текст : непосредственный.

3. Ш. Суваң. Хуулгаазын Ак-Баштыг / Суваң Ш ; Тываның Ю. Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери. – Кызыл, 2017. – 116 ар. – Текст : непосредственный.

Кызырылда

ЛЭС – Литературный энциклопедический словарь / подготовил. Е. И. Бонч-Бруевич [и др.] ; под общей редакцией В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – Москва : Современная энциклопедия, 1987. – 750 с. – Текст : непосредственный.

ШС Х-ХА – Ш. Суваң. Хүн-Херелден аалчылар. Шии. Чечен чугаалар / Суваң Ш ; Тываның ном үндүрер чери. – Кызыл, 1992. – Ар. 4-64. – Текст : непосредственный.

ШС К-Б – Ш. Суваң. Кижиг-Бүрүс / Суваң Ш ; Тываның Ю. Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери. – Кызыл, 2010. – 88 ар. – Текст : непосредственный.

ШС ХА-Б – Ш. Суваң. Хуулгаазын Ак-Баштыг / Суваң Ш ; Тываның
Ю. Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери. – Кызыл, 2017. – 116 ар. – Текст :
непосредственный.

Отзыв

научного руководителя выпускной квалификационной работы
Быштак-оол Ч.О. по теме: «Тема фантастики в прозе Ш.Сувана»
5 курса 1 группы филологического факультета ТувГУ

Выпускная квалификационная работа посвящена, теме фантастики в детской прозе Ш. Сувана. Тема является малоизученной в тувинской детской литературе.

Быштак-оол Ч.О. работает над данной темой с третьего курса. Ею написаны и защищены курсовые работы по тувинской литературе и методике обучения родной литературе.

Работа состоит из введения, трёх глав, заключения и списка литературы.

Во вводной части ВКР автор сумел достаточно убедительно и аргументировано обосновать актуальность, новизну темы своего исследования.

В первой главе исследовано творчество Ш.М. Суван. Во второй главе проанализированы детские повести, посвящённые теме фантастики, которая состоит из двух параграфов. В третьей всесторонне проанализированы образы анализируемых произведений, которая состоит из трёх параграфов. В заключении автор работы делает выводы по результатам проведённого исследования.

Автором изучены и проанализированы научные труды и литературно-критические статьи по исследуемой теме. Быштак-оол Ч. О. сумела творчески и грамотно использовать их в процессе раскрытия темы.

При совместной работе студентка показала себя как исполнительный, вдумчивый и целеустремлённый. Она интересовалась всеми материалами данной темы, лично встречалась с автором, участвовала во внеклассных мероприятиях в школе во время педагогической практики, посвящённых писателю. Ежегодно выступала на научно-практических конференциях студентов ТувГУ и занимала призовые места.

Таким образом, выпускная квалификационная работа Быштак-оол Ч. О. является самостоятельным и законченным исследованием одной из малоизученных тем в тувинской литературе.

Выпускная квалификационная работа Быштак-оол Ч. О. выполнена в соответствии с требованиями ГАК и может быть допущена к защите.

Научный руководитель:
к.ф.н., доцент кафедры тувинской
филологии и общего языкознания:

Чамзырын Е.Т.